

# TENTOONSTELLING

DER WERKEN VAN D<sup>R</sup> P. J. H. CUYPERS  
ARCHITECT DER RIJKS MUSEUMGEBOUWEN

OVERZICHT VAN DIENS KUNSTENAARSLOOP-  
BAAN GEDURENDE MEER DAN VIJFTIG JAREN  
OMVATTENDE BOUWKUNDIGE ONTWERPEN  
EIGENHANDIGE SCHETSEN VAN BOUWWERKEN  
MEUBELS DECORATIEVE SCHILDERWERKEN  
ENZ. INGERICHT DOOR HET GENOOTSCHAP  
ARCHITECTURA ET AMICITIA  
IN HET STEDELIJK MUSEUM TE  
AMSTERDAM VAN 6 TOT 30 JUNI 1907



PRIJS 50 CENTS



HET MUSEUM IS GEOPEND VAN 10 (ZONDAGS  
VAN 12<sup>1/2</sup>) TOT 4 UUR — DINSDAGS GESLOTEN



1827—1907

TENTOONSTELLING  
DER WERKEN VAN D<sup>R</sup> P. J. H. CUYPERS  
ARCHITECT DER RIJKS MUSEUMGEBOUWEN  
ALS OVERZICHT VAN DIENS KUNSTENAARSLOOP-  
BAAN GEDURENDE MEER DAN VIJFTIG JAREN  
OMVATTENDE BOUWKUNDIGE ONTWERPEN  
EIGENHANDIGE SCHETSEN VAN BOUWWERKEN  
MEUBELS DECORATIEVE SCHILDERWERKEN ENZ.  
INGERICHT DOOR HET GENOOTSCHAP  
ARCHITECTURA ET AMICITIA



IN HET STEDELIJK MUSEUM TE AMSTERDAM



VAN 6 TOT 30 JUNI 1907

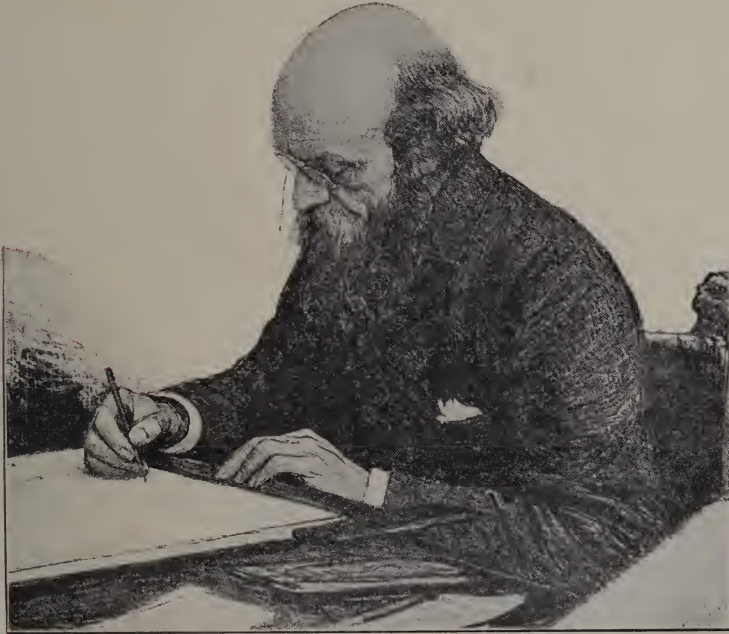


ELECTRISCHE DRUKKERIJ „T KASTEEL VAN AEMSTEL”  
N. Z. VOORBURGWAL 69-73 AMSTERDAM - TELEPHOON 812



## ARCHITECTURA ET AMICITIA

stelt zich ten doel door deze tentoonstelling aan belangstellenden in onze Nederlandsche bouwkunst een overzicht te geven van den artistieken arbeid van haar Eerelid Doctor PETRUS JOSEPHUS HUBERTUS CUYPERS, die, op 80-jarigen leeftijd, met onver-



minderde geestkracht, steunende op onverzwakte zintuigen, zijn uitgebreiden werkkring met jeugdig frische toewijding blijft waarnemen.

Voor al de werken der vroegere jaren zijn den bouwkundigen van heden, voor zoover zij niet tot zijne oudere leerlingen hebben behoord, over 't algemeen minder bekend.

De originaliteit en de frischheid, die daaruit spreken, zullen blijvende de waarde dier werken verzekeren.

Rangschikking der werken, in tijdsorde, biedt gelegenheid zich rekenschap te geven van de evolutie, die zich volvoerd kan hebben in de uiterlijke verschijning, welke met behoud der grondbeginselen in het werk van den Meester valt waar te nemen; want zeker zal het van belang zijn, op deze tentoonstelling na te gaan, welke de houding is geweest van een zeer persoonlijk en krachtig kunstenaar, toegerust met een helder inzicht en met groote voorliefde voor de logische behandeling van alle voorkomende vraagstukken, — tegenover de verschillende stroomingen in het algemeene kunstleven gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw en den aanvang van de twintigste.

De bezoeker dezer tentoonstelling dient wel in het oog te houden dat niet alle bijeen vergaarde bouwwerken of eigenhandige studies des meesters hoogste ideaal op rijpen leeftijd in gelijke mate vertegenwoordigen. Hier is getracht één geheel beeld van een goed deel der levenstaak van dezen bouwmeester, met dien vruchtbaren geest, te vormen. Vele dezer werken kunnen beschouwd worden, wat hunne artistieke waarde betreft, van een algemeen klassiek standpunt, waarbij de bestemming, de middelen van uitvoering in het gemoed des kunstenaars als belangrijkste criterium gelden. Andere zijn te beschouwen in verband met de toevallige omgeving, met den smaak, die in de plaats of op den tijd der uitvoering hebben overheerscht.

Voor den leek worden twee begrippen uitgedrukt door de volgende vragen: heeft dit of dat werk alléén waarde — omdat het ontworpen is in de conventioneele opvattingen van de gothische, de romaansche periode; ofwel spreekt uit deze of gene compositie zooveel gevoel en geest, en beheerscht fijn ontwikkelde smaak met zooveel talent de ontwikkeling der vormen (die accidenteel herinneren aan gothische of romaansche typen), dat hier een kunstwerk van blijvende waarde is geschapen?

- 1 1850 PASTORIE (later Kapelanie) te VENRAIJ, Baksteenbouw van symmetrischen aanleg.

$\frac{1851}{1855}$  Studie (Ontwerp) voor de RESTAURATIE van de O.L.V. MUNSTERKERK te ROERMOND (gebouwd in 1218—1224) benevens herstelling van de absis en ontwerp voor het hoofdaltaar, waarvan de uitvoering werd opgedragen aan den beeldhouwer LEEUW, die ook in België zijn opleiding had genoten.

2

Een studiereis naar Keulen, Bonn, Xanten en Calcar verruimde den blik van den jeugdigen architect zoozeer, dat hij onafhankelijk van de leer zijner professoren een eigen oordeel vormde. Nauwelijks teruggekeerd van de academie te Antwerpen, waar hij telken jare bij de prijskampen de hoogste onderscheidingen had verworven, werd hij door den bisschop van Roermond geroepen in de Munsterkerk om zijn oordeel uit te spreken over het „opknappen”, dat daar in den laatsten tijd gedaan was; men had den opbouw, die met afwisselende materialen was opgetrokken, en waarschijnlijk voor en na vervuild was, geheel wit overgêpleisterd, en de gepolijste granieten zuilen ruw gekapt! —

Toen CUYPERS verklaarde, dat hier een geheel verkeerde weg was ingeslagen, toonde de kerkvoogd zooveel vertrouwen in den bouwmeester, dat hij hem opdroeg een volledig herstellingsplan te ontwerpen. Dit ontwerp onderzocht van verschillende personen te Roermond, die als kunstliefhebbers bekend stonden, bestrijding, voornamelijk om zijn twee westelijke torens; bestrijding, die slechts eindigde, toen achtereenvolgens de archeoloog Dr. Fr. Bock uit Aken, de Dombouwmeester STATZ uit Keulen en eindelijk E. VIOLLET-DUC uit Parijs ter plaatse kwamen zien en den jeugdigen architect in het gelijk stelden.

Aan de uitvoering dezer plannen met de meubileering, de beschildering — de beide groote engelen in het koor zijn door LINSEN in preraphaëlistisch type, het overige in nog strenger romaansch karakter uitgevoerd, — en de plaatsing van gebrandschilderde vensters uit het atelier van NICOLAS te Roermond, werd ongeveer 30 jaar gearbeid.



PARTICULIER WOONHUIS TE ROERMOND.  
MDCCCLI.



1851 BOUW van verschillende WOONHUIZEN te ROERMOND.

3

Aanstands worden in de allereerste werken alleen echte materialen volgens hun aard gebruikt. De conventioneel geverfde pleister-schijn-architectuur, was aan de academie te Antwerpen door de jonge artisten reeds bestreden geworden in een adres aan het Gemeentebestuur, protesteerende tegen het voorschrift dat alle „façaden” der stad slechts in eene dier officieel vastgestelde kleuren in olieverf mochten geschilderd worden.

Hoewel destijds in Limburg niet anders dan een weinig ooglijke veldovensteen werd gebakken, werden zoowel aan de burgerlijke bouwwerken, scholen en huizen, als aan de kerkelijke, tandlijsten, muizetanden, trapgevels afgedekt door wikken op hun plat, en versterkt door overhoeksche pinakels, toegepast.

Dat CUYPERS naar de toepassing der inheemsche materialen bleef streven, zal uit latere werken met profiel en siersteen en eindelijk hierna kunnen worden gezien.

1850 STICHTING van de WERKPLAATSEN voor KER-  
1852 KELIJKE KUNST (Beeldhouwwerk, schilderwerk,  
schrijnwerken enz.) te ROERMOND

4

De afbeelding vertoont ons — in den toestand na 50 jaren bestaan der stichting — het beeld dat DIDRONAINÉ in 1858 in zijne „Annales Archéologiques, Tome XVIII, op bladz. 276 in onderdeelen omschrijft met aanduiding der artisten en hunne talenten en van den invloed die van deze werkplaatsen uitging. De herstellingswerken der Munsterkerk voerden tot samenwerking met LEEUW als beeldhouwer en LINSEN als schilder. Hun portretten werden gebezigd voor de figuren, namelijk voor MARCUS dat van den beeldhouwer, voor LUCAS dat van den schilder, voor MATTHAEUS dat van den bouwmeester en voor JOANNES eindelijk dat van den jeugdigen priester BOERMANS, later bisschop van Roermond.



WOONHUIS EN ATELIER TE ROERMOND.  
MDCCCL-MDCCCII.

In dezen tijd treedt de Heer STOLTZENBERG SR, uit Venlo, op aansporing van den letterkundige ARIËNS, leeraar aan het bisschoppelijk college, op, met het voorstel tot stichting van een atelier voor decoratieve beeldhouwkunst en meubels, waardoor een vaster band gelegd werd met andere artisten. Onder degenen, die een belangrijk deel hebben genomen in de uitvoering der werken in deze ateliers, staat op de eerste plaats, zoowel in tijdsopvolging als door de veelzijdigheid van zijn talent als modelleur en teekenaar, evenals door de beweeglijkheid van zijn geest, die zich zoo gemakkelijk indenkt in de eischen der programma's van de omgevende architectuur, JEAN LAUWERIKS. Vlaming van geboorte, werkte hij, voordat hij naar Roermond werd geroepen, evenals de beeldhouwer OOR, die ook eenigen tijd met CUYPERS arbeidde, te Leuven op 't atelier van GEERTS.

- 1853 PAROCHIALE KERK te OEFFELT (Noord-Brabant). 5
- 1854 Ontwerp voor de RESTAURATIE der ABDIJKERK te ROLDUC. 6

Dit werk begint met de herstelling van de crypta (geconsecreerd 1108), later gevolgd door het verwijderen van den witkalk der muren, die in groote blokken zandsteen van Herzogenrath zijn opgetrokken; het vereischte voorts de vervanging van twee ronde zuilen in het middenschip door nieuwe monoliethen, terwijl de bovenbouw bleef staan. De goed geslaagde uitvoering van dit werk is als een constructief kunststuk te beschouwen.

De bouwmeester, aangetrokken door den kring van kunstlievende geestelijken, die aan het Seminarie Rolduc verbonden waren, vond gelegenheid zijn talent te toonen, door het ontwerpen eerst van een geborduurd vaandel van de H. CECILIA, daarna van een beeld van Maria Onbevlekt Ontvangen en vooral door het ontwerp van eene orgeltribune in den westelijken voorbouw der kerk, welke door den Keulschen Dombouwmeester ZWIRNIER verkozen werd boven die van den



KERK TE VEGHEL. (NOORD-BRABANT).

MDCCCLIII-MDCCCLXII.

Keulschen eersten Bauführer STATZ. In latere jaren heeft de bouwmeester dit echter herhaaldelijk tot een „péché de jeunesse” verklaard en de verwijdering daarvan aanbevolen.

1854 KERK te VEGHEL (N.-Brabant) ontwerp; eerst de uitvoering der Pastorie, later de kerk in 1862.

7

De bouwheer dezer zeer groote dorpskerk wenschte het talent van den bouwmeester te exploiteeren, om met beperkte middelen een uitgebreiden bouw te verkrijgen. Telkens zette hij den architect aan om zijne constructie nader te bestudeeren, ten einde met een minimum materiaal een maximum ruimte te overspannen en die materialen te gebruiken die het minst kostbaar waren! Zoo is een bouwwerk verkregen dat werkelijk bijzonder slank is in zijn zuilen van hardsteen en licht in de muren van middenschip en de gordelmuren der zijbeuken, die werkelijk de uiterste grens van wat mogelijk is, naderen; dank zij het langzame verloop van den bouw, waaraan meer dan tien jaren werden besteed, kon het werk stevig worden, doch na dertig jaren veroorzaakte het onderhoud zware lasten. De torenspits is belangrijk als een der slankste die ons vaderland in de 19<sup>de</sup> eeuw zag optrekken; de overgangen van vierkant op achtkant en van metselwerk op de houten spits, zijn zoo aantrekkelijk, dat bestudeering aanbeveling verdient; directe navolging van dit voorbeeld werd evenwel tot nu toe niet gezien. De ontwerp teekeningen verbrandden in de kerk toen de bouw voltooid was; maar op deze tentoonstelling is het inwendige der kerk vertegenwoordigd door eene kapitale teekening, gemaakt om te worden tentoongesteld met de gevelteekening van St. Catharina te Eindhoven en meerdere modellen, te Antwerpen, bij gelegenheid van een Kunstenaarscongres, waaraan voor een goeden vriend van CUYPERS, namelijk den letterkundige JAN WILLEM BROUWERS, van het Roermondsche college, later pastoor in Nieuwer-Amstel, de herinnering verbonden bleef, dat bij de tehuiskomst der vrienden de Roermondsche burgerij zich opmaakte om de artisten, die in 't kunstlievend Antwerpen de Noord-Neder-



KERK TE VORDEN. (GELDERLAND).  
MDCCCVI.

landen aldus vertegenwoordigden, luisterrijk te ontvangen. Daar inwendig alleen de natuursteen in 't gezicht komt en alle baksteen gepleisterd werd, is het veld voor kleurdecoratie hier zeer ruim. Groot was de verbazing der bezoekers in de eerste jaren, die voordien nooit anders dan witte kerken en witte openbare gebouwen kenden; alle kleur toch werd toenmaals, als te bont, veroordeeld.

- |      |  |    |
|------|--|----|
| 1854 | LANDHUIS „AARWINKEL”, verblijf van den Heer MR GÉRADTS, POSTERHOLT.  | 8  |
| 1856 | KERK en PASTORIE te WIENTJESVOORT, onder VORDEN (Gelderland).  | 9  |
| 1856 | KERK en KLOOSTER der E. E. P. P. DOMINICANEN te HUISSEN (Gelderland) met KAPEL van den H. THOMAS VAN AQUINE. | 10 |
| 1857 | HOOFDKERK van den H. MARTINUS te WIJCKMAASTRICHT.  | 11 |

Aan den bouw dezer eerste stadskerk zijn twee eigenaardige herinneringen verbonden; vooreerst de opmerking van een der kerkmeesters, dat hij zich niet kon begrijpen waarom een architect 5 % honorarium toekwam over de bouwsom, daar zijn kosten toch enkel bestonden in uitgaven voor papier en potlood! Toen de plannen, aan 't ministerie van Eeredienst ingezonden, werden gesteld in handen van den ingenieur van 's Rijks Waterstaat, maakte deze technicus bezwaar om de baksteen en gewelven in kruisvorm, zwaar een halven steen, te laten uitvoeren. De kunst (of het geheim?) gewelven zoo hoog boven het hoofd tusschen zulke lichte muren te maken, was volgens hem verloren gegaan. CUYPERS bood aan in eene kleine kerk (Oeffelt) binnen 6 maanden het bewijs der mogelijkheid te leveren. Ondertusschen werd nu het plan met op latten gepleisterde gewelven goedgekeurd. Het jaar daarop had de ingenieur zich overtuigd



KERK TE VORDEN. (GELDERLAND).  
MDCCLVI.



dat het middeleeuwsche heksenwerk ook in Limburg weer ontdekt was en gaf hij toestemming tot het metselen der gewelven.

1857 GEMEENTEHUIS met SCHOOL te STEVENSWEERT (Limburg). 12

1857 KERK te DEMEN (N.-Brabant). 13

1857 PAROCHIEKERK te ECHT (Limburg) uit de XIVe en XVe eeuw. Nieuwe toren, Restauratie. 14

1857 KERK te SITTARD. Herbouw na den brand en van den toren uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw. 15

1857 KERK te PEY (Gemeente ECHT) Limburg. 16

In het jaar 1858 was 't dat JOSEPH ALBERDINGK THIJM aan zijn 4e deel van de „Dietsche Warande” werkende, kennis maakte met den bouwmeester CUYPERS. In welk verband deze literator stond tot de kunstopvattingen van den architect zal het best kunnen blijken uit het volgende citaat van een artikel „Kerken” op bladz. 51 en volgende van dat tijdschrift. Het moge hier dienen als toelichting tot veel dat op deze tentoonstelling bijeen is gebracht:

„En MOYSES heeft tot de kinderen van Israël gezèid: Ziet, de Heere heeft bij name geroepen BESELEEL, den zone URI, HURS zone, uit den geslachte van JUDA, en Hij heeft hem vervuld met den Geest Gods: met Wijsheid en Verstand, en Wetenschap, en allerlei Geleerdheid. „Quidquid fabre adinveniri potest, dedit in corde eius.” — Al wat de kunst kan uitvinden heeft hem de Heer in zijn herte gegeven. — „OOLIAB quoque filium ACHISAMECH de tribu Dan. Ambos erudit sapientia, ut faciant opera abietarii, polymitarii, ac plumarii.” — En desgelijks OOLIAB, ACHISAMECHS zone, van DANS geslachte. Beiden heeft hij geleerd in de Wijsheid, opdat zij zouden maken de kunstige werken, zoo der timmer-

lieden, als der tapijtwerkers en borduurders. — En „aldus hebben gedaan BESELEEL en OOLIAB en alle kundigen, wien de Heer Wijsheid en Verstand gegeven heeft, opdat zij konstelijk wisten te werken al wat noodig was ten behoeve der Heiligdomstede, en al wat de Heer bevolen had”. — „En zoo is volmaakt alle het werk des Tabernakels en van het dak der getuigenisse.”

Alle de dienstzeden der Oude Wet — de statelijke plechtigheid der Joodsche offeranden — de zinrijke schoonheid der kunstvormen, door God-zelfen aan zijn volk, deels voorgeschreven, deels gewrocht door hen, die hij daartoe met zijnen Geest, met zijne Wijsheid vervuld had — de rijkdommen, aan dien eeredienst besteed: dat alles werd beschikt en gebruikt om slechts eene afschaduwing, voorspel en voorspelling tevens, beeld en voorbeeld, op te leveren van den volkomener dienst Gods, van de roeping der Heilige Kunst — als eenmaal de Godlijke natuur zich in Christus aan de menschelijke zoü hebben gehuwd; als de beloofde Zoon van DAVID en Zone Gods de aarde zoü hebben gedrukt en tot de zijnen zoü gezegd hebben: „Leert alle volk, hen doopende in den naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes; leerende hun bewaren alle de dingen die Ik u bevolen hebbe; en ziet, Ik ben met u-lieden tot allen dage, tot de voleindinge der waereld.”

Geen wonder, dat zoo haast als de dienst van den Gekruisigde en Verheerlijkte niet slechts in de ziel en de gezichten der martelaars, maar openbaarlijk, over de gantsche historiesch bekende waereld heeft gezegevierd, de opvolgers van MOYSES en der Apostelen, ijverig bezig zijn, om Joden en Heidenen te overtreffen in de offering van de edelste gaven der ziele en der stoflijkheid beide op het nu in waarheid aangerecht, eenig wezenlijk en Gode waardig offerouter. Bij de prediking van den Godsdienst in geest en in waarheid achtte men niet te zijn bedoeld — dat de rijkste der stoffelijke en zintuigelijke gaven, den menschen uit Gods milde bronne toevloeyend, blootelijk zouden gebruikt of misbruikt worden ten beste der waereldsche weelde; maar dat in tegendeel het blankste lam

der kudde, de schoonste bloemen uit den hof, de edelste vormen der reine schoonheid nog altoos in het Heiligdom den schepper en gever zouden worden toegewijd. Dit had men vóór op de oudvaders — dat er nu waarachtige, levende geest, gelijk die door Christus beloofd was, door de godgewijde melodiën zou heenstromen; dat er nu niet slechts schaduw maar waarheid in het offer van den nieuwen MELCHISEDECH zoû gevonden worden en dat van die hoogere bezieling het gantsche vormenstelsel, de geheele kunst der christen BESELEELS en OOLIABS de kenmerken zoû dragen. Het kon wel in de Kerk niet opkomen, dat, met het aanwinnen van Geest en van Waarheid, de alabastren en schoon besneden vazen verbroken zouden moeten worden, waaruit die godlijke balsem den geloovigen geplengd wordt. De mensch, geheel zijn hart en al zijne krachten, der menschen broederschap en al haar streven ten goede, al wat de mensch zoû spreken, al wat hij zoû voortbrengen. zoû, met zijnen wil, worden vervuld van geest en waarheid: en als het eerste onderpand daarvan, werd de tong der Discipelen begiftigd met de rijke kunstgave der veelheid van talen. Zoo haast dan ook de koude cellaas en trotsche schouwplaatsen waren ontruimd en neêrgeveld, waarbinnen de afgoden der Heidenen werden vereerd, of aan bloeddorst en zinlijkheid de dierbaarste offers werden gebracht — zoodra er plaats was, beschikbare ruimte voor het ten toon dragen en openlijk bezingen der heilige gaven Gods: verrezen er tempels, die door de godvruchtige mildheid der Keizers met de kostbaarste marmers en goudplaten werden bekleed, die onder toejuicing der Kerkvaders door de uitmuntendste kunstenaars werden opgeluisterd, die, als eene vrucht van den onbeschrijflijk zwaren arbeid en het rusteloos zwoegen en zorgen der Bisschoppen, daar in volle majesteit te blinken en te bloeyen stonden voor het oog van den weldoenden God. Van KONSTANTIJS dagen af, al de latere eeuwen door, met slechts kleine tusschenpoozen van vijandelijke stremming, zien wij Pausen, Koningen, Abten en Ridders ijverig bezig in het stichten van Heiligdommen voor den Koning der

Koningen, den „Rex tremendæ Majestatis” en voor JESUS, den „Vader der Armen”; schatkamers, ter bewaring van den „thesaurus fidelium” en de „Kroone der Heiligen”. Toen de eerste Christen-Keizer de oude St. Pietersbaziliek over het graf van den eersten opperherder der gemeente zou bouwen, nam hij zich de kroon van het hoofd, legde den vorstelijken mantel af, greep eene spade, en begon eigenhandig den grond voor de stichting uit te graven; tot dat hij, achtervolgends, twaalf lasten aarde ter eere der XII Apostelen zich op de schouderen kon laden (sulle sue spalle), en naar buiten dragen. Zoo oordeelde KONSTANTIJN DE GROOTE over de waardigheid van den kerkbouwarbeid, en met hem eenstemming dachten de latere Princen, Doctoren en Helden der eeuwen van het geloof: Bisschoppen behandelden den metselaarstroffel als onbeschaafde daglooners; gelauwerde krijgslieden eindigden als eenvoudige bouwgezellen hun leven. Geheele bevolkingen van burchten en steden, met rijk en arm, wilden deelhebben aan de geestelijke voordeelen, die ten loon eener kerkvolbouwing door 's Heeren Stedehouder werden uitgelooft, en brachten niet slechts hun gouden en zilveren huis- en kleedgeraad ter smeltkroes der kerkfabriek — maar gaven hunne krachten er vaak gedurende vele weken aan ten beste. Dit alles was in overeenstemming met de plechtige en vaak koninklijke of bisschoppelijke legging van den Eersten Steen, welks heiliging den grondtoon aangaf, die den aard van den gantschen bouw bepaalde en onmiddelijk aan den geheelen arbeid een gewijd karakter mededeelde.

Zoover ons bekend is, heeft zoo min de Kerk als de School der wetenschap tot heden eenige daad gesteld, eenig besluit genomen en uitgevaardigd, eenig leerstuk of gevoelen verkondigd — waarbij aan de kerkbouwkunst het karakter van heiligheid, van ernst en waardigheid ontnomen of betwist werd, dat zich in de bovenstaande bijzonderheden zoo duidelijk uitspreekt. Zijn het sedert de XIe Eeuw de kloosterkunstenaars niet meer, aan wie het bouwen der kerken wordt opgedragen — treedt achter den Bisschop,

met het stichten der groote kathedralen van 13- en 1400, eene ijverige en krachtige schare van waereldlijke meesters en gezellen op, die de beroemde en stoute werken ten uitvoer brengen — men heeft de tot ons gekomen broederschapsregels der oude beeldenaar- en metselaarsgilden slechts in te zien, om te bevroeden, dat de Christenen, in het eischen van meer dan gewone Godsvrucht en plichtbetrachting bij de meesters en gezellen der lootsen van steenhouw- en timmerwerk, niet bij de Indiërs achterstonden. In onze dagen wordt het godgeheiligd kerkbouwwerk weder opgevat. Vele oorzaken hebben, voor den kerkbouw, de eeuwen der Renaissance, zoo in Frankrijk, Duitschland en Engeland, als de Nederlanden, tot een tijdperk van schorsing, van overgang, van slechts provizioneelen arbeid gemaakt. Maar — als wij zeiden — ons is niet bekend, dat door eenige bepaling of verhandeling, uitgaande van eenige hiërarchische of intellektuëele overheid, architecten, kerkfabrieken, en arbeidsgezellen, van de verplichting ontheven zijn, om in den bouw van een Heiligdom voor den Schepper en Verlosser der Waereld, in de oprichting van een zetel en troonhemel voor den Koning der Glorie, een hoog ernstig en verheven werk te zien. Van het eerste oogenblik der hoeksteenzegening af, tot dat der inwijding toe, van het eerste gebed, dat in tranen gestort wordt door den vurigen herder der gemeente, opdat de Heer hem de kracht geve zijner kudde een weldoenden schaapsstal te bouwen en den God van ABRAHAM, ISAAC en JACOB een waardige tabernakel te spannen, bewijst de Kerk genoeg, dat zij nog altoos van hare kinderen de vurige belijdenis en getuigenis verwacht: „Heer! ik heb den luister van uw Huis bemind!” Nog altoos is de gebouwde kerk de drager eener menigte van stichtende en heerlijke geheimenissen: nog altoos behooren de „geheimzinnige vormen van den tempelbouw” eene reeks van dogmatische leerstukken, historische tafereelen, liturgische beteekenissen deels te verhullen, deels uit te spreken.

De H. THOMAS, Apostel, is niet zonder reden de beschermer

der bouwmeesters. Hij heeft, ja, den Indischen Koning een paleis in den Hemel gemaakt van goud, zilver en edelgesteente; maar hij heeft nog meer gedaan dan dit. De traditie der voortijden legt hem de volgende merkwaardige toelichting van de H. Drieëenheid in den mond: „Het eerste voorbeeld van drie personen in ééne essentie stelde hij aldus den volke voor: in den mensch is slechts ééne wijsheid: en uit haar komen Verstand, Geheugen en Genie: want het Genie bestaat in het uitvinden van wat men niet geleerd heeft; het geheugen in niet te vergeten wat men heeft geleerd; het Verstand in te begrijpen wat u aangetoond en onderwezen wordt.” Nu lezen wij, dat èn voor den bouw van MOSES' Tabernakel èn voor dien van SALOMONS Tempel, de Heer den bouwmeester met wijsheid vervulde: en inderdaad wanneer de bouwmeester het beginsel des geesteslevens, het rijpe Verstand heeft, om voor zijn doel gebruik te maken van de goede verhoudingen, die ondervinding, en redeneering van hem en anderen, bewezen hebben dat de stoffelijke doelmatigheid van het werk verzekeren, dan heeft hij een onmisbaar element der bouwwijsheid en zal hij een kerk kunnen konstrueeren. Indien de bouwmeester heeft het Geheugen — dat hij namelijk indrukken weet te bewaren en beelden te vergelijken, te beoordeelen, en het harmonische te scheiden van het onharmonische — dan heeft God hem het tweede element „in zijn herte gegeven”; het Geheugen is de vader der schoone kunsten: de Muzen waren bij de Heidenen reeds de dochters van MNEMOSYNE; zonder Geheugen geene Verbeelding. Het is dat geheugen namelijk, van welks voorwerpen de Engelschman terecht getuigt dat zij „are known by heart”; dat Geheugen is de Schoonheidszin, die het eens omhelsde niet weër loslaat. Die dat Geheugen bij het Verstand heeft, zal eene kerk niet anders konstrueeren, dan volgens de edele eischen der æsthetische schoonheid. Maar het derde element, dat het voortbrengsel en de voltooying is der beide anderen, en waarin de beide anderen samenvallen, dat is die onbeschrijflijke, vurige en lichtende Geest, die men Genie noemt. Dit slechts schenkt

de volheid des hoogerens levens aan het kunstwerk; adelt het tot iets groots, iets nationaals, iets maatschappelijks; dat is de wind, die in de zeilen blaast, opdat het heerlijk getuigde schip als met blanke vleugelen door het blaauwe golvenveld streve, en ademe en blinke in de lieflijke morgenzon. Het Genie is die scheppingskracht in de Bouwmeesterswijsheid, die maakt, dat de kerk een volledige spiegel is van een hemelsch ideaal; die, als men aan de konstruktie en aan den kunstvorm vraagt, spreekt gij ook hoogere geheimen uit, maakt dat die geometrie en die aesthetika andwoorden „ja!”, het vermogen, dat de drie vermogens altijd doet samenvallen, dat de evenredigheid der krachten, de harmonie der vormen, en den rijkdom der gedachten elkander altijd doet ondersteunen, verrijken, bevruchten, vervolledigen! Ziedaar de Wijsheid die God aan BESELEEL, aan SALOMON, en in meerdere of mindere mate, aan allen geeft, die den eernaam mogen voeren van architekt, die met recht eene plaats onder de Maitres de l'œuvre bij den kerkbouw genomen hebben. De gave dier Wijsheid is groot, is zeldzaam. Er zijn tijdperken, waarin God, die geen rekening geeft van zijne genaden, ze den menschen geheel schijnt te onthouden. Dan is het een tijd van rouw in de waereld der heilige schoonheid, een tijd van boete of beproeving. Dan buige de vereerder der christen kunst het hoofd in de assche en men onthoude zich van kunstwerken te willen maken, waaraan de hoogere bezieling ontbreekt, opdat men niet beschuldigd worde zich aan den H. Geest Gods te vergrijpen en te roemen op genadegaven, die men niet heeft ontvangen: dan ga men mee in den stroom, men redde zich gelijk men kan, en wachte beter dagen. Maar, Goddank, wij beleven een tijdperk, waarin de poëzie der bouwkunst aan het menschdom schijnt te-rug-gegeven te zullen worden. Er zijn in Europa architecten, die het Verstand, het Geheugen, en het Genie, de Wijsheid des bouwmeesters, zoover wij 't beoordeelen mogen, hebben ontvangen. Zij hebben het Verstand om de stof te beheerschen, en elke stof te behandelen over-een-

komstig hare natuur; zij hebben den Schoonheidszin, om verheffende, geestrijke vormen te kiezen, ter huwing aan de stoffelijke eischen; zij hebben Genie, ze hebben het Licht, dat de Liefde zoû kunnen genoemd worden, waarmee Verstand en Æsthetika aan elkander verbonden worden, en die dat huwelijk vruchtbaar maakt, of, met andere woorden, de door Wiskunst en Verbeelding gebouwde kerk bevolkt met geheimzinnige Ideën.

Het Genie vindt die geheimenissen niet uit, maar zij vindt het verband tusschen Materie en Schoonheidsvormen uit, waardoor deze, gezamenlijk, aan alle kanten een overvloed van grootsche en heilige gedachten verkondigen. Niet altoos is den bouwmeester de oorzaak en het geluk der vereeniging van de drie krachten volkomen en van den aanvang duidelijk; maar dat geeft God den echten kunstenaar zóó, dat er, door de onweêrstaanbare logika der geestdrift, analogiën in de deelen van zijn werk worden geboren, die hij zelf maar half heeft voorgevoeld.

VERSTAND, SCHOONHEIDSZIN, GENIE;	} zijn het dus die moeten beheerschen en vereenigen	{ De Stof, Den Kunstvorm, De Stichtende Gedachten,	} opdat de kerk rijk zij aan	{ Goeds, Schoons en Waars.
--	---	--	------------------------------------	----------------------------------

Ziedaar de „Wijsheid”, zonder welke niemand moest wagen plaats te nemen in de rij der kerkarchitekten.

O! gezegend zij de hand des zendelings, die, te midden der vervolgdén, of der afgodendienaars, den Heere eene bid- en offerplaats inricht — het zij van leem, van ruwe planken of uitgehoold in de verborgenheid eener steenrots! gedankt zij de kluzenaar, die der woestijn eene stem leent op het rieten dak eener nederige bidkapel en ook dáár dezer aarde de „heilrijke boodschap” doet weërgalmen! In de tegenwoordigheid van stoffelijk onvermogen, van maatschappelijke vervolging, en zoo ook van kerkelijke kwijning, verstommen de eischen der Gewijde Kunst: MAAR IN HET NEDERLAND VAN DE TWEDE HELFT DER XIXE EEUW HEEFT MEN HET RECHT KERKEN TE VRAGEN, DIE AAN DE NIET LANGER BETWISTBARE REGELEN BEANTWOORDEN;



VAN DE KERKBOUWING UIT TE SLUITEN: WIEN DE AANGEDUIDE WIJSHEID, HELAAS, NIET IS TEN DEEL GEVALLEN.

1858 KERK te HAELEN (Limburg) bij den ouden toren. 17

1858 KERK te JABEEK (Limburg). 18

1858 KERK van het KLOOSTER der KRUISHEEREN ST. AGATHA (N.-Brabant) XVe eeuw. 19

1858 KERK der E.E. P.P. JEZUIETEN te NIJMEGEN — herstelling van het choor (XVe eeuw) en nieuw hoofd-  
altaar, een en ander thans reeds geamoveerd en door  
een grootere kerk vervangen. 20

1858 HOOFDKERK van ST. SERVAAS te Maastricht 21  
1896 VIe, IXe, XIIe tot de XVe eeuw. Herstellingswerken,  
onder toezicht van KEIJZER, later van STRIK. (Zie D.  
Warande VI 521 en VII 1 van BROOMAS).

De geschiedenis dezer herstelling, hare aanleiding en ontwikkeling is door den bouwmeester zelf verhaald in het Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond van (1903—1904) pag. 19—24 en 124—133.

1859 KERK te BAARLO (Limburg), onder toezicht van 22  
BOLSUIS.

1859 KERK en PASTORIE van den H. LAURENTIUS 23  
te ALKMAAR (Noord-Holland), een ontwerp dat  
de volgende pittige ontboezeming ontlokte aan den  
„Dietsche Warande"-schrijver:

Daar zijn twee manieren, waarop in de behoefte aan eene kerk door katholieke parochiën voorzien wordt.

De eene manier is deze:

Men begeeft zich tot een eerlijken timmermansbaas, die reeds

vele tot kerk bestemde en voor kerk gebruikte bouwwerken gezet heeft. Die brave man weet, dat men, met het maken eener kerk, in het gothieke, of in het byzantijnsche, of in de bouwworden van VIGNOLA vallen kan, hij houdt het er ook voor, dat men zich niet altijd „slaafsch” aan een „bouworder” hoeft te binden. Hij heeft gezien, dat de oude Heer SUYS somtijds vormen gebruikt heeft, die in VIGNOLA niet gevonden worden. Een weldoener der kerk heeft hem ook gezegd, dat VON SCHINKEL zich evenmin trouw aan de leeringen van VIGNOLA en SCAMOZZI hield. Deze weldoener heeft van een beroemden kunstenaar gehoord, dat er zelfs voor eenige jaren in Duitschland iemand is opgestaan, die de Gothiek veel verbeterd heeft, en uit haar en uit de klassieke stijlen dat gene heeft genomen wat het mooist in beiden was.

De andere manier is de volgende:

Men vraagt onder opgave der bijzondere vereischten van plaats en gemeente, een plan van een geoeffend ARCHITEKT. Wij zeggen niet BEGAAFD architect: want dat zou een pleonasme wezen. Een onbegaafd DICHTER is geen dichter; zoo, wie ARCHITEKT zegt, zegt, o. a., EENE ZIEL, VAN GOD MET HET POËTIESCH LICHT EN DE SCHEPPENDE KRACHT DER ARCHITEKTUUR BEGIFTIGD. Toen BOILEAU de geesteloze schrijvers waarschuwde niet naar de dichtveder te grijpen, zeide hij:

„Soyez plutôt maçon, si c'est votre talent”.

Hij zou zich wel gewacht hebben te zeggen: „Sois plutôt architecte”. De ware roeping en het wezen der bouwkunst was in de Eeuw van LODEWIJK DEN XIVE nog niet dermate vergeten, dat hij bij den „architecte” LE FEU DIVIN ontbeerbaar gerekend zou hebben. Maar wij zeggen GEOEFFEND architect: want de man heeft nog vele andere zaken dan dichterlijk gevoel en verbeelding noodig. Hij moet geoeffend zijn in de leer en praktijk der konstruktie, in de æsthetische kennis en kunst, in de leer der symboliek; hij moet het akkoord kennen, waarin deze drie volkomen harmoniesamenklinken. Zoo'n architect heeft vele kerken

van het beste tijdperk der romaansch-duitsche kunst gezien en bestudeerd; ook voor hem hebben de talrijke bronnen gevloeid, waaruit men, in zijn lees- en schrijfvertrek, zoo onschatbaar veel tot aanvulling zijner kennis kan opdoen. Voor de keuze van dien architect moet men met geen persoonlijke bedenkingen te rade gaan: men is daarin zoo vrij als een vogel in de lucht. Maar eenmaal den dichter gekozen — dan moet men aan geen recept voor het poëetisch gewrocht meer denken; dan moet men ook den architect op zijn beurt vrijlaten. Deze wenscht de vrijheid niet te gebruiken met versmading der ware regels: eene VRIJE vertaling is slechts daarom waarlijk VRIJ, om dat ze meer waar is en den dichter nader aan den zin of althands aan de uitwerking brengt, die men met het stuk beoogt. Als de architect zijn ontwerp gereed heeft, dan komt het volk, en even als bij den beeldhouwer, die het gevoel der geheele natie heeft uitgesproken, toen hij het standbeeld van haren lieveling maakte, roept het volk uit, als het plan is voortgebracht: „Ja, dat is vleesch van ons vleesch en gebeente van ons gebeente!” Zoo gaat het, midts men den waren architect kieze. En is het volk op het oogenblik misschien nog niet vatbaar voor den volkomen indruk, welke zulk een getuigenis uitlokt — als gij den waren architect gekozen hebt, zal het daar eerlang rijp voor worden.

Te verbinden konstruktie, æsthetiek, en symboliek — ziedaar wat de kerkvoogden en bouwmeesters der oude dagen steeds gewild hebben; ziedaar den weg, waarlangs-alleen eene herstelling in kracht en eere der nederlandsche bouwkunst verwacht kan worden.

1859 KERK van de H. CATHARINA te EINDHOVEN  
(Noord-Brabant),

24

waarvan de bouw werd ondernomen, voordat Veghel geheel voltooid was, strijdt met die te Veghel om den voorrang, welke de schoonste schepping zou zijn uit de eerste 25 jaren van 's bouwmeesters loopbaan! Hier is de baksteen inwen-

dig geheel in het gezicht gelaten, maar de bleekroode kleur werd onmiddellijk bij de voltooiing afgewisseld door een deel der brikken geel te verven, welke kleur in aansluiting met de polychromie van kapiteelen en triforia en de gewelfribben, hoewel krachtig van toon, naar het oordeel des volks sedert nu ruim 40 jaren op allen een harmonischen indruk maakt. Breder en ruimer van aanleg, met origineele kooroplossing uit den regelmatig zeshoek, twee westelijke gevarieerde torens, een ruime toepassing van natuursteen uitwendig, is hier het karakter eenervoorname stadskerk te zien, in tegen-



KERK TE EINDHOVEN (NOORD-BRABANT)  
MDCCCLIX

stelling met Veghel als buitengewoon ontwikkelde dorpskerk. Beiden geven blijk van de studie der Fransche vroeg-Gothiek in de hoofdlijnen en in de profileeringen; hierbij sluit aan in

karakter als derde groote kerk, de ST. BARBARA-KATHE-DRAAL te BREDA met vijf beuken in het schip en koor, hierachter te noemen, in 1866.

Wanneer hier voor den hedendaagschen bezoeker in dit overzicht op analytische wijze wordt gewezen naar verschillende invloeden, die overeenstemming van uitingen teweegbrengen, die evenzeer kunnen worden afgeleid uit overeenkomstige sympathiën in de artistiek aangelegde naturen, dan mag daarnaast ook gewezen worden op de gedachten-sfeer, waarin gearbeid werd, zooals die spreekt uit een artikel van J. A. ALBERDINGK THIJM: „Willen wij alleen de gothiek?” op blz. 171, IVe deel van „de Dietsche Warande”:

Neen! is de Gothiek, ook maar in eene geringe mate, dat gene wat onze tegenstanders er van zeggen — dan waarlijk wijzen wij haar af, niet alleen voor stadhuizen en poorten, maar vooral, vooral, zeg ik, voor kerken. Kerken zijn monumenten, die de ORDE bij uitnemendheid moeten vertegenwoordigen, om dat zij de Heiligdommen en Paleizen van een Alwijzen Schepper zijn — die alles, „met getal, maat, en gewicht beschikt” heeft; kerken moeten als CHRISTELIJKE MONUMENTEN haren bouwregel zoo min ontleenen van nomadische Gothen — al hadden die krijgshaftige landverhuizers ook een groote nationale kracht — als van de heidensche vijanden des Christendoms: in dien zin moet de christelijke bouwkunst even min Gothiesch en allermint Ariaansch-Gothiesch als Grieksch-Romeinsch wezen. Ook mag de kerk, die een centrum voor stad en burgerij moet zijn, niet bij den aanblik van die stad al te zeer afsteken — gelijk bij voorbeeld de Korinthische Poort bij het Amsterdamsche Haarlemmer plein — en vooral ook moet men aan het ruime, rijke Christendom geene vormbepalingen opdringen, die uit willekeur, vooroordeel, onrechtvaardigheid, in plaats van uit de logika-zelve voortspruiten: men moet de verscheidenheid niet doden om den wille der eenheid; want het is door de verscheidenheid, dat de eenheid waarde krijgt. Eenheid is dood en machteloos — als er geen Verscheidenheid samentreft, om haar uit te maken. Dit volgt



KERK TE EINDHOVEN (NOORD-BRABANT)  
MDCCCLIX

uit het eerste en verhevenste leerstuk des Christendoms-zelfen. Waar eene Drie-Eenheid de typus is van het stelsel — daar kan de verscheidenheid niet uitgesloten wezen. Wij verwerpen dus alle eentonigheid, eenvormigheid, fabriekmatig afgietsel van een beperkt en voor plaatselijke behoeften ontworpen voorbeeld.

Zoo weinig willen wij „alleen-de-Gothiek” — zoo weinig genade vindt in onze oogen wat men Gothiek noemt.

Wij zijn bepaalde vijanden van het te pas of te onpas aanbrengen van den puntboog — ook zelfs in echt gothische gestichten; bepaalde vijanden (en we hebben dat reeds tot vervelens toe verkondigd) van overladen sieraden — aller-eerst van het misbruiken des pinakels. Wij dulden geene misteekening, ofschoon wij, de ziel hooger stellende dan het lichaam, belijden moeten nog meer waarde aan het IDEE en de UITDRUKKING dan aan den VORM eens beeldwerks te hechten. En wij durven beweerden, dat, in vele gevallen, de waarde van IDEE en UITDRUKKING niet zijn in evenredigheid der waarde van den VORM. Van daar dat men ons een fanatisme voor misteekende beelden toeschrijft. Zien wij nu, wat wel de meest in het oog vallende regelen en andere eigenschappen zijn der bouwkunst die wij voorstaan.

1. Het UITWENDIGE wordt nooit geloochend of weersproken door het INWENDIGE.
2. Het INWENDIGE maakt zich UITWENDIG kenbaar.
3. Het ONDERDEEL draagt kenmerken van het GEHEEL waar het toe behoort.
4. Het GEHEEL verbergt zijne ONDERDEELLEN niet, noch ook stelt ze ten toon.
5. Drieërlei GEESTELIJKE kern ligt in den STOFFELIJKEN vorm besloten en drukt er zich min of meer in uit: het begrip der DOELMATIGHEID of GERIEFLIJKHEID, het denkbeeld der SCHOONHEID, en de SYMBOLISCHE BETEEKENIS: het praktische, voortgebracht door het gezond verstand, het schoone, voortgebracht door gevoel en verbeelding, het zinrijk-geheime, voortgebracht door de bloeyende christelijke wetenschap.
6. Uit hoofde der drievoudigheid van deze bouwkunst gaat



KERK TE EINDHOVEN (NOORD-BRABANT)  
MDCCCLIX



de Æsthetische kracht nooit alléén te werk, om schoone vormen te scheppen en die naderhand vast te hechten aan het maaksel der Gerieflijkheid. Het drieërlei geestvermogen scheidt te gelijk, en zoo zal dikwijls Gevoel en Verbeelding (of Æsthetika) niets anders te doen te hebben dan het stoffelijk doelmatige te veredelen, te verciëren, zonder het te verbergen.

7. Deze kunst bootst wel in hare STUDIE, maar niet in haar DOEN, de natuurvormen na, zij heeft haar eigen vormenstelsel, dat slechts min of meer met dat der natuur overeenkomt.

8. Eene eigenschap dezer kunst is het ook: geene meerdere vormen aan te brengen dan uit de konstruktie te wettigen zijn — de konstruktie, opgevat niet in hare toevallige verschijning aan dit bizondere bouwwerk, maar met hare algemeene eigenschappen.

9. Aan alle stoffen stelle men, eer men ze verwerkt, de vraag in welke soort van vormen, over-een-komstig haren aard, zij zich best kunnen vertoonen. Dit staat weér met de drievoudigheid der kunst in verband. De Doelmatigheid, de Schoonheid en het Symbolisme zullen gezamenlijk de keus der stof bepalen en de vorm zal hieruit volgen. Waar men, het zij met ijzer het zij met hout verbindt, zal men, bij voorbeeld, zoo min de zelfde æsthetische verciëring aan de vormen kunnen geven, als deze, konstruktief, dezelfde afmetingen toelaten.

10. Niet slechts kunnen, bij deze kunst, de schoonste æsthetische effecten gezegd worden uit geometrische samenstellingen geboren te worden — maar deze laatsten treden ook vaak in de plaats der grootere materiaal-massaas, die bij minder verstandelijk ontwikkelde stijlen noodig zijn. Zoo beheerscht, in de Gothiek de geest op het krachtigst het stof, en wordt tusschen beide dezelfde rangregeling waargenomen als tusschen ziel en lichaam."

Verder wordt dan nog verklaard het opstijgen in de lucht, de hoofdwet ter bepaling der torens wordt afgeleid uit het doel waaraan zij te beantwoorden hebben, alle geledingen, voortgekomen uit het beginsel eener redelijke constructie,

dat uit de lijn van dakens, torens enz. het karakter, de bestemming der bouwwerken spreekt, dat de puntboog niet uitsluitend moet worden doorgevoerd. „Ons behoort de geheele geschiedenis der christelijke bouwkunst, van hare wieg (IVe eeuw) tot haren zwijmel-slaap (1500-1810). . . . Wij willen te midden der moderne steden geen heterogene kerken bouwen. Wij willen in de steden opzoeken en doen uitkomen, wat er redelijks, oorspronkelijks, christelijks aan bouwvormen voorhanden is; wij willen trachten er dit te doen aangroeien, en onder het toegevoegde zullen, te Utrecht of Haarlem bijvoorbeeld, eenige in waarlijk Utrechtsche of Haarlemsche gothiek gebouwde kerken kunnen voortkomen. . . .”

„Wij willen niets dan de logika; zal deze bevonden worden dit en niet een ander vormenstelsel voor nederlandsche kerken onzer tijd te vereischen — dan zal dit stelsel onze stem hebben.”

„Wij zijn voor de logika QUAND-MÊME”.

Hoe eigenaardig slaan boven aangehaalde woorden op den lateren werkkring van DR CUYPERS, niet alleen als hersteller van tal van oude — christelijke — bouwwerken, maar ook in het bijzonder op zijn werkzaamheid als lid der Commissie van Rijksadviseurs sedert het jaar 1875, — als voorzitter der Commissie tot inventariseering van monumenten in 1903 — adviseerend Rijksbouwmeester bij de uitvoering van talrijke herstellingswerken. En waar A. TH. spreekt van „opzoeken wat er. . . oorspronkelijks, christelijks aan bouwvormen voorhanden is”, lijkt het wel of hij de later door VOSMAER in de Adviseurscommissie te voeren oppositie tegen „de herstelling der christen legenden” heeft voorspeld. Maar heden ten dage willen ook zij, die het christelijke niet om zich zelf zoeken, niet blind meer zijn voor het goede en edele in christelijke bouwkunst.

Een vergelijkende studie van de kerken te Veghel, Eindhoven en Breda zou zijn te maken met boven aangehaalde eischen als leidraad voor 't program ten grondslag liggende aan deze werken.

De bouwwerken te Eindhoven werden geleid door den bouwkundige BOLSUS, wiens jeugdig talent ook werd ingeroepen voor den bouw van de synagoog te Eindhoven; zijn zwakke gezondheid was echter niet bestand tegen de inwerking van de gure atmosfeer, jagend door het open gebouw onder de gewelven en door de galmgaten der torens.

1859	PASTORIE te SWALMEN (Limburg).	25
$\frac{1859}{1862}$	KERK te BODEGRAVEN (Zuid-Holland).	26
$\frac{1859}{1862}$	KERK te ULFT (Gelderland).	27
$\frac{1860}{1863}$	KERK van O. L. V. ONBEVLEKT ONTVANGEN te AMSTERDAM,	28

bij hare stichting alleen zichtbaar van uit de Haarlemmer Houttuinen, en eerst omtrent 1890 aan de zijde van den Haarlemmerdijk vrijgelegd, toen de narthex met twee westtorens werden voorgebouwd. Het plan is geïnspireerd op O. L. Vr.-Munsterkerk van Roermond; de noodzakelijkheid om op een kostbaar smal stadsterrein eene kerk voor eene uitgebreide parochie te stichten, was aanleiding om het oorspronkelijk type in verticale richting te ontwikkelen. De galerijen der zijbanken werden dubbel boven elkander gebouwd en het middenschip met transept en choor werden slanker van verhouding; daarmede gepaard gaat het terugdringen van de halfcirkel, die bijna overal voor den stompen spitsboog plaats maakt. Alle steunpunten zijn tot een minimum teruggebracht. Dit plan trok de aandacht van den Engelschen „Ecclesiologist”, waarin BERESFORD HOPE te Londen, deze origineele oplossing van het bedehuis midden in de sterk bevolkte stad zeer prijst.

Indien zulk een stout plan thans nog werd voorgelegd aan het Amsterdamsche Bouwtoezicht, zoude er zeker met meer recht door onze XX<sup>ste</sup> Eeuwsche Ingenieurs mogen gevraagd worden om overlegging der statistische berekeningen, dan



KERK VAN O. L. VR. ONBEVL. ONTV. („DE POSTHOORN”), AMSTERDAM  
MDCCCLX—MDCCCLXIII

door den Maastrichtschen ingenieur van de Waterstaat bij de bovengenoemde kerk te Wijck-Maastricht, het bewijs werd geëischt, dat baksteen en kruisgewelven in 1860 nog uitvoerbaar waren. Toch is 't aan de uitvoering van deze eerste Amsterdamsche kerk van CUYPERS te zien, dat onze ambachtslieden niet meer gewend waren pijlers en bogen van gewelven te moeten maken en dan nog wel als schoon werk, strak gevoegd!

Aangetrokken door het romantisch lijnenspel van dit interieur teekende BERLAGE vijftien jaar geleden een mooie studie van deze kerk, evenals van de later te noemen kerk van het H. Hart (Vondelstraat).

Daar vindt de Amsterdamsche bezoeker bij de hand enkele sprekende voorbeelden van CUYPERS' sierkunst omtrent 1860. Onder de meubels is de preekstoel met de vier symbolische dieren krachtig en imposant van opvatting, de academisch opgeleide beeldhouwers hebben de bedoelingen van den bouwmeester wel gevat; absoluut onbeweeglijk-rustig staan de beelden daar te zamen rond die kuip. De vensters zijn ook op deze tentoonstelling te zien door enkele cartons, welke J. LAUWERIKS SZN heeft geteekend. Stellen wij ons een oogenblik deze cartons (wier kleurenbehandeling meer schematisch moet worden opgevat) voor, thans uitgevoerd door onze beste glasbranders, geheel in antiek glas, — inplaats van de uiterst zwakke en harde uitvoering, welke als allereerste proeven van eene nieuw te vormen techniek, toch nog op prijs moeten worden gesteld, dan zoude met deze verbeterde midden- en hoogerstaande kunstenaars in onze dagen op dien degelijken grondslag werken van belang kunnen worden tot stand gebracht. De aandacht te vestigen op dergelijke verhoudingen als hierboven worden aangeduid, moet wel geacht worden een der voornaamste aanleidingen tot deze tentoonstelling te zijn. Ook het feit, dat de oprichting van zulk „eene vereenigde kunstwerkplaats” als die te Roermond, zoolang zij staat onder de leiding van één of meer kunstenaars, die met vaste overtuiging een gemeenschappelijk ideaal nastreven, voor de harmonische samenwerking bij decoratieve werken bevorderend

is, moet zonder twijfel te constateeren zijn in zulke ensemble als „de Posthoorn”-kerk ons nog te zien geeft, daargelaten, welke gebreken ook in de onderdeelen aan te wijzen zouden zijn. Maar voor dat eenheidsbegrip van zeer overwegend belang, wordt hier practische propaganda gemaakt.

29 1860 KERK te OUDERKERK A. D. AMSTEL (Noord-Holland),

met de torens niet in de middenas, recht voor het schip op de gewone oud-hollandsche manier, maar, naar aanleiding van den hoofdtoegang uit het noorden, over het eerste kwadraat van de noorder zijbeuk.

Als toelichting tot deze vrije oplossing, die meer engelsch dan hollandsch zou kunnen worden genoemd, geven wij aan JOS. ALBERDINGK THIJM het woord:

Wij treden hier niet in eene vergelijking der onderscheidene richtingen van TOUSSAINT en HOFDIJK, maar niemand zal ontkennen, dat in beiden zich een oorspronkelijk en aan de moderne vatbaarheden geëvenredigd genie uitspreekt, hetwelk tevens krachtig gevoed is met de sappen van den historischen grond. — En zoo is het ook met den architect, aan wien pas de stichting der nieuwe Heiligdomstede te Alkmaar werd opgedragen. Bij de toenemende ontwikkeling van het kerkelijk stelsel, is men hoe langer hoe beter de elementen en wetten gaan kennen eener katholieke bouwkunst voor onzen tijd, en te recht begrijpen de bouwmeesters zoowel als de letterkustenaars, dat, gelijk REICHENSPERGER zich uitdrukt, „de kunst zich moet voeden met het merg der geschiedenis”: daarom heeft de architect CUYPERS de verloopene eeuwen ondervraagd, om hare lessen op te volgen in zijn kunstschepping, om hare bloeyende loten te enten op de stammen van den aan te leggen hof. Maar even min als Alkmaars dichter, bij het heropwekken van het vrije, en rijke, en edele dichtstelsel van de dagen der volksepopoëen en balladen, zich beperkt tot de beoefening en nabootsing van de NEDERLANDSCHE poëzie, van de vlotte

traditie en den rhythmischen zang der middeleeuwen — even min als hij die louter NABOOTST — even weinig gaat de Heer CUYPERS, die Alkmaars nieuwe Laurentius-kerk bouwen zal, alleen bij het NEDERLANDSCH verleden voor de keuze zijner bouwvormen te rade — even weinig vergeenoegt hij zich den Munster van Roermond of den Dom van Utrecht na te bouwen. Onze germaansche kunst der XIIIe Eeuw heeft voor al aanspraak op beoefening in hare SCHOONSTE monumenten; en als er een edeler toon is af te luisteren, een fijner kleur na te temperen, volgende de kunstenaars, die aan Bovenrijn of Seine hebben gezongen en geschilderd — dan bestaat er geen reden, om met die beste vruchten van onze gemeenschappelijke Romaansch-duitsche beschaving de tegenwoordige kunstbehoefte niet te laven en te voeden. 't Is dus zeker niet te misprijzen in den christen architect onzer dagen, dat hij het schoonste wat onze stamgenootschap heeft voortgebracht, bij voorkeur in zich opneemt. Het kan den Heer CUYPERS niet meer dan zoo velen kwalijk opgevoeden of minder volleerden onder onze kerkbouwmeesters ontgaan zijn, dat de kerken uit de latere, en wel uit het laatste en slechtste tijdperk der Gothiek bij ons ongelijk talrijker zijn dan die van een vroeger, zuiverder en krachtiger kunst-periode: maar moet dat een reden zijn, om die kerken in haar geheel of in hare deelen te volgen? De Heer CUYPERS doet afstand van geen der evenredigheden, der hoofdlijnbepalingen, der vercieringsmiddelen, die de romaansch-duitsche, en bijzonder de dietsche kunst beschikbaar stelt — maar hij bevekt, gelukkiglijk, zijn kunstenaarsgeweten niet met het gebruik dier tudorboogen, dier doorvallende frontalen, dier kleingeestig uitgegraven pijlgerledingen, noch met het misbruik dier veëren en vlammen, dier doorgestoken en gebogen pinakels, waar andere architecten, het zij om een zangchoor te kunnen bouwen, het zij om een sakristij te kunnen gipswulven, het zij om een kalen muur te vervrolijken, het zij om een altaar- of orgelschrijnwerk te timmeren, hunne toevlucht in zoeken bij de modellen van 1500.



O. L. VR. MUNSTERKERK TE ROERMOND  
MDCCCLX—MDCCCLXXX



1860 STIFTSKERK te THORN (Limburg). Nieuwe toren en restauratie van het choor en transept. 30

1860 O. L. V. MUNSTERKERK te ROERMOND. Nieuwe torens en restauratie van de kerk voortgezet. 31

1861 PASTORIE der KERK van O. L. V. ONBEVLEKT ONTVANGEN, Houttuinen, AMSTERDAM. 32

1861 PASTORIE te OUDERKERK A. D. AMSTEL. 33

Ook de pastorie heeft in den met water omgeven ligging eene onsymmetrische oplossing gekregen. Daar de trap, zich uit de vestibule ontwikkelend, met vier korte rechte slagen, als toren naar buiten spreekt, is inwendig, zoowel als uitwendig, een beweeglijk lijnenspel verkregen. De deuren, balken en zolders zijn alle in blank hout uitgevoerd, gebijst en gedeeltelijk met kleuren afgezet, de schoorsteen zijn van baksteen gemetseld, gedeeltelijk zichtbaar gevoegd, gedeeltelijk gepleisterd en met een enkele marmeren plaat op het houten dekstuk afgesloten. Zulke stoutigheden hebben toen ten tijde menigeen een koude rilling bezorgd!

Bij dezen kerkbouw te Ouderkerk ging J. J. VAN LANGDAM over van Waterstaatswerken in de bouwkunst, als opzichter. Na nog eenige kerken in Friesland te hebben uitgevoerd, en gedurende eenige jaren toezicht over de uitvoering van verschillende werken in Holland te hebben gehouden, vestigde hij zich te Princenhage, vanwaar hij vele kerken bouwde in en om Breda.

1862 RESTAURATIE van de PAROCHIALE KERK te VENRAY (Limburg). 34

1862 RESTAURATIE van de PAROCHIALE KERK te NIEUWSTADT (Limburg). 35

In het voorjaar van 1869 onderneemt CUYPERS met zijn vrienden W. EVERTS van Rolduc en ARIËNS, alle drie dus toegerust met eene gymnasiale opleiding, eene Italiaansche reis.

Hoe krachtig zullen de indrukken geweest zijn, in een tijd toen de tocht over de Alpen nog in de koets met vier paarden over den Sint Bernard ging, en verder als zij Rome naderen, na dagen lang op dezelfde vrije wijze door de Appenijnen gezworven te hebben, vroeg in den morgen eindelijk de grijsblauwe koepel van Sint Pieter boven den horizon der bergen zich voor 't eerst zagen afteekenen! De inspiratie van den bouwmeester onderging echter geen blijvende wijziging. De uitlatingen over den wansmaak der jongste kunstwerken in de omgeving van 't Vaticaan uitgevoerd, bezorgden den artiest eene ernstige waarschuwing van officieuze zijde. Toen in 1885 door zijn zoon eene verzameling afbeeldingen der bouwwerken van den meester in het Vaticaan werd bezichtigd, kon men in „magere, spitse torens ook weinig aantrekkelijks vinden”. Eerst op tachtigjarige leeftijd werd ter zelfder plaatse onze bouwmeester ten volle gewaardeerd.

- 36 1862 RESTAURATIE van de PAROCHIALE KERK te LOTTUM (Limburg).
- 37 1862 RESTAURATIE van de PAROCHIALE KERK te BROEKHUIJSEN (Limburg).
- 38 1862 KERK te BLARICUM (provincie Utrecht).

Een breed middenschip met houten tongewelf, een smaller choor en kleine transepten, is een weinig alledaagsche opzet, waarbij die overgang van schip naar choor een enkele zuil vraagt, zooals de toenmaals best bekende kerken der archeologen geen voorbeelden toonden, maar die, b.v. te Harmelen, in den Zuid-Westhoek van de provincie Utrecht, in latere jaren toch ook al meer en meer worden opgespoord.

Meermalen had CUYPERS, evenals hier, de voldoening door hem onafhankelijk ontworpen oplossingen later in oude voorbeelden terug te vinden. Voldoening tegen hen, die meenden dat hij afkeurenswaardige nieuwigheden in zijn werken schiep.

Den wandelaars in 't Gooi zal dit puntig torenspitsje, zoo sterk in tegenstelling met het breed monumentale type van Gooiland in Naarden, Eemnes en Achttienhoven b.v., wel bekend zijn.

1863 KERK en PASTORIE te VLAARDINGEN (Z.-Holl.) 39

1863 KAPEL v. h. PIUSGESTICHT te AMSTERDAM. 40

1863 KAPEL van het URSULINENKLOOSTER te VEN-  
RAIJ (Limburg), afgebeeld naar eene teekening van  
J. M. LAUWERIKS in het feestnummer van 1897 bij  
den 70sten geboortedag van DR P. CUYPERS. 41

1863 KERK van den H. DOMINICUS te ALKMAAR. 42

Als PLATTE GRONDEN, die tengevolge der beperkingen van het terrein zijn ineengedrongen, en desniettegenstaande inwendig een regelmatige oplossing geven, treedt het eerst op in tijdsorde de ST. DOMINICUS-KERK te ALKMAAR. Hoewel ongeveer kwadratisch van oppervlak, geeft het middenschip toch aan hare hoofdas den indruk, de overwegend lengte te zijn, terwijl de zijbeuken de breedte aanvullen.

Vergelijk hiermede de SINT AUGUSTINUS-KERK te NIJMEGEN, van 1884 en de kerk van de H. MARIA MAGDALENA te AMSTERDAM, 1888, dan wordt verduidelijkt het antwoord dat de bouwmeester herhaalde malen gaf aan hen, die hem opdracht deden tot het ontwerpen van plannen op moeilijke en beperkte plattegronden, dat zulke plannen voor hem eene bijzondere aantrekkelijkheid hebben, daar ze tot origineele oplossingen leiden kunnen, en slaagt deze, aan het bouwwerk een eigen type geven.

De later te Rotterdam gevestigde architect MARGRY hield te Alkmaar toezicht.

1863 KERK van O. L. V. ONBEVL. ONTVANGEN te  
AMSTERDAM (voltooiing enz. der torens). 43

1864 PRESBYTERIUM te ALKMAAR. 44

- 45 1864 LIEFDEGESTICHT (en hospicium) te VEGHEL.  
 46 1864 KERK van den H. WILLIBRORDUS buiten de Veste  
 1866 te Amsterdam. Voorzetting in 1890-1897.

De bouwmeester had in pastoor WUBBE, Amsterdammer van geboorte, den man ontmoet, die met vastberaden wil en taai geduld, meer dan dertig jaren lang zoude werken, en als 't zijn moest, ook het betere oogenblik zwijgend wist af te wachten, om de hoofdstad van Nederland een monumentaal bouwwerk te schenken, zooals in de XVII<sup>de</sup> Eeuw slechts enkele, maar overigens sedert het begin der XVI<sup>de</sup> Eeuw niet meer waren gesticht. Daarbij voorzag hij toen reeds de behoeften der later uit te breiden buurt Y Y.

In hoofdvorm het complete fransche kathedraalplan met middentoren, waarom vier kleinere geschaard, twee groote westtorens en eindelijk zes traptorens langs de gevels van transepten en priesterchoor-triompboog, dit beeld, des bouwman's geest — zou aan de boorden van den Amstel nu openlijk verkondigen, dat de Roomschen niet meer in „de schamele schuurkerkjes, zoo ver van den openbaren weg, zoo laag van muur en van dak, zonder toren enz. enz., alles volgens de voorschriften van de Staten”, hunne H. Geheimen zouden vieren, maar de ontwikkeling van hun godsdienst vrij was bij de wet! Met den roekeloozen pastoor werd den draak gestoken, — die baksteen kathedraal van den architect werd onuitvoerbaar geacht! Maar deze had tenminste de hoop, dat zijn zoon toch nog wel in latere jaren de voltooiing mocht beleven van het schip, totaal 105 M. lang.

Binnen dertig jaren, nog vóór het eind der XIX<sup>de</sup> eeuw, werd de gansche romp der kerk voltooid, dank zij de toewijding van den begaafden opvolger van dien overtuigden priester, pastoor VAN ZANTEN, wiens kunstlievende geest en bezielend woord in zijne omgeving de geestdriften toewijding stand deden houden.

Technisch valt bij dezen bouw aan te teekenen, dat hier voor de eerste maal door CUYPERS gebakken profielsteen werd toegepast, zoowel in de neggen der vensters, als langs de kanten

der pijlers en bogen; zij waren vervaardigd door den steenfabrikant VAN HEUKELUM te Nijmegen.

1864 KERK van den H. DOMINICUS te NIJMEGEN 47  
XIVe eeuw. Herstelling en voltooiing en torenbouw.

1865 KERK en PASTORIE te OSPHEL (Limburg). 48

1865 PRESBITERIUM van de O. L. VROUWE KERK 49  
te AMSTERDAM.

De Heer CUYPERS, met der woon gevestigd „aan Aemstels nieuwe Zuyderdeel”, in het, sedert, met den naam van „Vondels-park” versierd kwartier, doorschrijdt in alle richtingen het land, en drukt, in zijn loop, van afstand tot afstand, zijne voetschrede af op eene wijze, die schijnt aan te duiden, dat in de eerste tientallen van jaren die sporen nog niet zullen zijn uitgewischt. Overal, waar zijne laars van zeven mijlen den reusachtigen indruk heeft gemaakt, die gereed schijnt eene fundering te ontvangen, daar plant hij er in den vorm van een kerktoeren, in den regel een gedenkteeken bij, en men weet, . . . . QU'IL A PASSÉ PAR LÀ. Trouwens men zal opmerken, dat de vergelijking tusschen een kerkplan en de voetsool van dezen Bezeleël niet zoo heelemaal mank gaat.

Het is jammer, dat de onderneming van den Heer A. KRUSEMAN, DE UITGAVE DER BOUWWERKEN VAN DEN HEER CUYPERS, niet geslaagd is. Intusschen meenen wij geen onnuttig werk te verrichten, om al vast een dorre opgave in dit tijdschrift te plaatsen van de voornaamste gebouwen en restauraties, die Nederland, in de laatste jaren, aan den Heer CUYPERS dankweet. [Dietsche Warande, VIII, bl. 385].

1865 MONUMENT van JOOST VAN DEN VONDEL te 50  
AMSTERDAM.

Voor het beeld van den hoogleeraar der Academie L. ROYER vervaardigde CUYPERS het voetstuk en de omgeving nadat hij met ALB. TH. er op aangedrongen had des dichters beeld



KERK TE BLAUWHUIS (FRIESLAND)  
MDLXVII

niet op de Torensluit (!) maar in het „Rij- en Wandelpark” te plaatsen.

1866 KERK te SAPPEMEER (Groningen).

51

1866 KATHEDRALE KERK van de H. BARBARA te BREDA. Vergelijk hiervoor Veghel 1854 en Eindhoven 1859.

52

Als opzichter was hier op zeer jeugdigen leeftijd werkzaam P. SNICKERS, die lange jaren als chef-de-bureau werkzaam bleef onder den meester, en niet minder de aandacht trok door zijn lakonisch karakter, dan door zijn zuiver, eenvoudig en rustig bouwkundig werk, wanneer hij de schetsen van den Meester voor de uitvoering teekende of daarvan details op grooter schaal vervaardigde.

In het tijdschrift „l'Emulation” werden de plannen dezer St. Barbara-Kathedraal, naar aanleiding van 't bezoek der belgische collega's compleet opgenomen en zeer hoog geroemd.

Het is een stout stuk werk met een minimum materiaal (dus ook geringe kosten) uitgevoerd.

Zouden bouwwerken van dit type niet uiterst leerzame elementen kunnen leveren om door onze jeugdige bouwkundige ingenieurs te worden bestudeerd van uit een statisch oogpunt? De verschillende onderdeelen naar de natuur opgenomen, aan een nader onderzoek onderworpen met behulp van graphische statica, zouden voor de practijk en voor de theorie wellicht aanvullende resultaten kunnen geven. Wij Nederlanders zijn nu in 't bezit van een groot aantal uitmuntende gewelven, zuiver van uitvoering, licht van constructie, die door hunne cohaesie zelfs spotten met de theoretische druklijnen als ze slechts als steunpilaren zouden worden opgevat. Eene verzameling van opnamen, getoetst aan graphisch opgezette druklijnen, kan een schoon en uiterst bruikbaar materiaal vormen, waarvan wij ook nog buiten cementijzer gebruik blijven maken.

De meubels in deze kerk zijn voor een deel eerst na 1890



KERK TE BLAUWHUIS (FRIESLAND)  
MDLXVII



uitgevoerd; de kruiswegstaties, zeer eenvoudig van factuur, door VAN BEERS Senior te Antwerpen, de warmtonige choorvensters in wat meer XVe eeuwsch karakter door den ouderen DOBBELAERE, glasbrander te Gent.

- |      |   |    |
|------|---|----|
| 1866 | KERK te WESSEM (Limburg) XIIIe eeuw. Herstel van het choor.   | 53 |
| 1867 | KAPEL der URSULINEN te POSTERHOLT (Limb.)   | 54 |
| 1867 | KAPEL van MGR. DE LA GENESTE te GRAVE (N.-Brabant).   | 55 |
| 1867 | RESTAURATIE van de KERK te HORST (Limb.).   | 56 |
| 1867 | RESTAURATIE van de KERK te MAASBRÉE (Limburg).  | 57 |
| 1867 | KERK te BLAAUWHUIS (Friesland).   | 58 |
| 1868 | KERK te KLOOSTERBUREN (Groningen).  | 59 |
| 1868 | KERK en PASTORIE te RUURLO (Gelderland).  | 60 |
| 1868 | KERK te KESSEL (Limburg).   | 61 |
| 1868 | KERK en PASTORIE van de E.E. PP. CONVENTUEELEN te BRUSSEL, onder toezicht van BOERBOOMS uitgevoerd. | 62 |

Deze bouw gaf aanleiding tot verspreiding van den baksteengewelfbouw in België. De Zuid-Brabanders met den bouw belast, hadden het onmogelijk geoordeeld, de gewelkappen zonder volle formeelen met latten te metselen, zoo los zwevend uit de hand. CUYPERS nam Noord-Brabantsche metselaars mede, die één gevelrat samenstelden op de kruisribben; het bewijs was dus geleverd dat het slechts kennis en oefening hier gold. De zuidelijke broeders werden boos, en door des nachts een zwaren sluitsteen uit te lichten, lieten zij het gewelf instorten!



KERK VAN HET H. HART IN DE VONDELSTRAAT TE AMSTERDAM, AAN DE ZIJDE VAN HET PRIESTERCHOOR, VOLGENS HET OORSPRONKELIJK ONTWERP

MDCCCLXX

De bekwame gewelfmakers moesten, als waren zij onderkruipers, door politie op 't werk worden beveiligd. Na 1890 werd deze bouw door den bouwmeester gedecoreerd zooals de tentoongestelde photographiën doen zien.

- |      |   |    |
|------|---|----|
| 1869 | KERK te DOENRADE (Limburg).   | 63 |
| 1869 | KERK te BOCHOLTZ (Limburg).   | 64 |
| 1868 | KATHEDR. KERK van den H. CRISTOPHORUS te ROERMOND. Herstelling van de drie oostelijke choren.           | 65 |
| 1869 | KERK te DOKKUM (Friesland), met den toren geplaatst boven de zuidelijke choorkapel.                     | 66 |
| 1869 | KERK te SNEEK (Friesland). Baksteenbouw met breed midden. PEETERS voerde hier het dagelijksch toezicht. | 67 |
| 1870 | KERK van het H. HART VAN JESUS te AMSTERDAM (Vondelstraat).   | 68 |

Zeer zeker heeft de bouwmeester dit werk steeds bijzonder lief gehad. De stichting geschiedde op initiatief van hem zelf en zijn vriend MR J. J. W. VAN DEN BIESEN, die weldra werden gesteund door andere Amsterdammers, en voor de latere voltooiing zelfs door een vijftigtal onzer voornaamste artisten, (zoowel onroomsch als roomsch), die kunstwerken afstonden voor eene loterij ten bate van dezen bouw.

Het ontwerp als moderne centraalbouw heeft zich ontwikkeld uit de „Liebfrauenkirche” te Trier, waarbij allereerst door toevoeging van vijfhoekige deelen als sacristijen en westelijke zijbeuken, de buiten-omtrek nog harmonischer wordt aaneengebonden; dan wordt de steenbouw omgezet in baksteen-profielbouw, in zijn alleruiterste consequentie doorgevoerd.

In een tweede moment worden de vier middenpijlars, die den toren dragen, er uitgelicht, de groote inwendige acht-



KERK VAN HET H. HART IN DE VONDELSTRAAT TE AMSTERDAM AAN  
DE WESTZIJDE (NA DEN BRAND VAN 8 NOVEMBER 1904)  
MDCCCLXX MDCCCCV

hoek wordt met evenveel gewelven doorgevoerd boven de gewelven, waarop de nu achthoekige toren zal moeten rusten met eene schoorconstructie. Aldus is 't ontwerp afgebeeld in eene der sympathieke gravures, die ARENTZEN van een tiental kerken van CUYPERS maakte.

Onder de uitvoering vindt de bouwmeester de gelegenheid, komende tot het derde stadium, om dat hoogopgaand centrale achtkant uitwendig geheel te vermijden: vier doorgaande tentdaken en vier smallere ginds op de schuine geplaatste hoeken. De houten middentoren, steunende op ijzeren ribben, ingemetseld tusschen de baksteenen kruisgewelven, en geschoord op het groote achtkant, werd in 1904 een prooi der vlammen, maar heeft de gewelven niet verwoest. De vernieuwde opbouw steunt sedert dien door breeduitstaande houten schoorwerken op de buitenmuren; het gewelf gansch gesloten is nu vrij van den toren. Is de aanzet minder slank, de eenheid van de binnenruimte spreekt meer in de silhouette.

- |                     |  |    |
|---------------------|--|----|
| 1870                | KERK te WIJTGAARD (Friesland).   | 69 |
| 1870                | KERK te MHEER (Limburg). Uitbreiding der oude.   | 70 |
| 1870                | KERK te SEVENUM (Limburg). Uitbreiding der oude.   | 71 |
| 1870                | Voltooiing van de ST. JOZEFSKERK van het KLOOSTER der E. E. P. P. CARMELIETEN te BRUSSEL.  | 72 |
| 1870                | PAROCHIALE SCHOOL te VEGHEL.   | 73 |
| <u>1872</u><br>1877 | HERSTELLING van de ST. MARTINUS-KATHEDRAAL te MAINZ. Versterking van het oostelijk gedeelte. — Restauratie van de crypta van choor — absis — zijtorens — en middentoren.<br>Restauratie van de O. L. V. Kapel en van het altaar, en inwendige decoratie. | 74 |



KERK VAN HET H. HART IN DE VONDELSTRAAT TE AMSTERDAM  
MDCCLXX

- 1872 ST. STEPHANUSKERK te MAINZ. Restauratie van het choor, nieuw altaar en inwendige decoratie. 75
- 1872 ST. QUENTINUS-KERK te MAINZ. Restauratie en inwendige decoratie. 76
- 1872 ST. JOSEF'S-GEZELLENHUIS te MAINZ. (Nieuwe bouw.) 77
- 1872 Nieuwe KERK te BERGZABERN. 78
- $\frac{1872}{1877}$  RESTAURATIE en VERGROOTING van de KERK te BENTHEIM. 79
- 1872 RESTAURATIE van de KERKEN te HERMSHEIM, WEILBACH—BIEBER, enz. 80
- 1872 KATHEDRAAL te WORMS. Versterking en restauratie van de O. L. V. Kapel enz. 81
- 1872 ORIENTAALSCH MUSEUM voor Baron VAN LYCLAMA à NYEHOLT (Friesland). 82
- 1872 CAFÉ VONDEL te AMSTERDAM. 83
- 1872 RESTAURATIE van den TOREN der GROOTE KERK te DELFT. 84
- In samenwerking met professor GUGEL werd dit werk uitgevoerd; voor ons vaderland wel de eerste torenspits, die met ijzeren hoofdstijlen werd geconstrueerd.
- $\frac{1873}{1877}$  Directie van de WERKEN te KLEIN HEUBACH, WERTHEIM en NEUSTADT (Beieren) voor den Vorst CHARLES VON LÖWENSTEIN. 85

- 86 1873 RESTAURATIE en VERGROOTING van de KERK te OOSTERHOUT (N. Brabant). Verbreding door verdubbeling der zijbeuken.
- 87 1873 RESTAURATIE van de KERK te TEGELEN (Limb).
- 88 1873 KERK te PRINSENHAGE (N. Brabant). Uitgevoerd onder toezicht van J. J. VAN LANGELAAR.
- 89  $\frac{1874}{1880}$  RESTAURATIE van de KERK (uit de XIIIe eeuw) te STEDUM (Groningen)
- 90 1874 KERK te FREDERIKSHOLD (Noorwegen).
- 91 1874 KERK te DRUTEN (Gelderland).
- 92 1874 KERK te BOVENKERK bij Amsterdam.

Hier is voor het torenplan het zeskant genomen om daardoor zoowel evenwijdig met den hoofdingang aan den openbaren weg aan te sluiten, als de gelegenheid te hebben onder een hoek van 60° daarmede de hoofdas met het priesterkoor te oriënteren. Smalle zijbeuken met slanke ramen, drie beuken onder een dak onderbroken door zijgevels, zijn als zoovele kenteekenen van de dorpskerk, welke hier onder pastoor J. W. BROUWERS, een oud vriend van CUYPERS, werd gesticht.

- 93 1874 KERK te NEERBOSCH (Gelderland).
- 94 1874 Benoeming tot lid der commissie van RIJKS-ADVISEURS voor de instandhouding en restauratie van de MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST in ons vaderland.

Deze benoeming is voor den verderen arbeid van den bouwmeester van groot belang geweest. In genoemde commissie leerde hij VICTOR DE STUERS kennen. De samenwerking



tusschen deze, zich op velerlei gebied aanvullende naturen, was sedert ononderbroken. Door het inspecteeren tot het



KERK TE WIJTGAARD (FRIESLAND)  
MDCCCLXX

uitbrengen van adviezen over tal van Noord-Nederlandsche monumenten, kwam de bouwmeester in de gelegenheid om dieper door te dringen in het eigenaardige karakter der oude werken van elk gewest. Het jongere geslacht kan zich moeielijk voorstellen hoe anders de omstandigheden voor den reizenden bouwkundige waren vóór 1880 dan daarna. De te Roermond wonende bouwmeester moest vroeger over Duitschland naar Arnhem reizen en van

daar in den postwagen naar Groningen een dag en nacht doorbrengen om zijne werken in die provincie te inspecteeren. Eerst toen ons net der Staatsspoorwegen redelijk gecompleteerd was omtrent 1880, werden de provincies toegankelijker voor vak- en studiereizen.



KERK TE WIJTGAARD (FRIESLAND)  
MDCCCLXX

De bouwwerken, die in de nu volgende periode zijn ontworpen, geven ook een zuiverder vorm van Nederlandschen baksteenbouw, die niet meer afgeleid schijnt van de natuursteen-architectuur van voorbeelden uit het zuiden, maar zich uit den vorm van den baksteen zelf ontwikkelt. Omtrent dezen tijd geeft eene reis door Noorwegen, Zweden en Noord-Duitschland vooral gelegenheid om dat begrip te ontwikkelen. De Commissie van Rijksadviseurs werd na eenige jaren opgeheven, maar CUYPERS bleef een der gewone adviseurs van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, ook in ambtelijke verhouding, sedert het koninklijk besluit dat hem tot architect der Rijksmuseumgebouwen benoemde na een beperkten prijskamp met EBERSON en VOGEL.

- |      |  |     |
|------|--|-----|
| 1874 | RESTAURATIE en DECORATIE van de H. SACRAMENTSKAPEL te MONS (Henegouwen).                         | 95  |
| 1875 | PASTORIE te DRUTEN.  | 96  |
| 1875 | PASTORIE te BOVENKERK.   | 97  |
| 1875 | RESTAURATIE der KERK en verhooging van den TOREN te TERHEIDEN (N. Brabant) XV <sup>e</sup> eeuw. | 98  |
| 1875 | DIOCESAAN-ARCHIEFGEBOUW te HAARLEM.  | 99  |
| 1876 | PASTORIE te 'S GRAVENHAGE.   | 100 |
| 1875 | KERK te LUTJEBROEK (N. Holland).   | 101 |

Naar veel ruimte met weinig pijlers van beperkte hoogte wordt in dit ontwerp gestreefd door den aanleg van een achthoek in de viering.

- |      |                                   |     |
|------|-----------------------------------|-----|
| 1875 | ST. JACOBUSKERK te 'S GRAVENHAGE. | 102 |
|------|-----------------------------------|-----|

Aan deze kerk der residentie wordt een bijzonder sierlijk



KERK TE WIJTGAARD (FRIESLAND)  
MDCCCLXX

karakter gegeven, door combinatie van baksteen met natuursteen banden, door voor de ronde zuilen in 't schip hoogopgaande kolonnetten te plaatsn, door aan het uitwendige zeer slanke oplossingen te geven. Aan de ornamentiek van kapitelen en kraagsteenen is veel aandacht geschonken.

1875 KERK te NES (op Ameland.)

103

Met lage muurtjes en een hooge kap werd het middel gezocht om voor dit eiland, waar bijna steeds veel wind heerscht, op economische wijze een kerkje te bouwen. Alle houtwerk werd in Amsterdam gereedgemaakt, en met eenige bekwame timmerlieden aan boord per schip naar Ameland gezonden en binnen enkele maanden geplaatst, onder leiding van R. RIJNJA.

1876 De bouw van 's RIJKS MUSEUM te AMSTERDAM wordt begonnen.

104

Het eerste der hier tentoongestelde ontwerpen dagteekent van ruim tien jaar vroeger en werd, op initiatief eener particuliere commissie, ontworpen voor een terrein aan de Vondelstraat.

Daarnaast de plannen der prijsvraag voor den Rijksmuseumbouw volgens het veel meer uitgebreide programma van eischen, in de verschillende fasen van ontwikkeling, die dit heeft doorloopen tot in de gedaante waarin wij het kennen. De Museumbouw is nader omschreven in de officieele uitgave met tekst van JHR MR VICTOR DE STUERS; de beperkte ruimte laat hier niet toe nader daarop in te gaan, hoewel dat monument is te beschouwen als 't belangrijkste, waarin alle strevingen van den Bouwmeester zijn samengevat.

1876 KERK en KLOOSTER der E.E. P.P. CARMELIETEN te CHEVREMONT (prov. Luik).

105

Te midden van de vele baksteenbouwwerken vinden wij



KERK EN PASTORIE TE BOVENKERK (NOORD-HOLLAND)  
MDCCLXXV

hier een gebouw, overwegend in hardsteen opgetrokken en daardoor van een gansch ander karakter.

- 1876 RESTAURATIE en nieuwe TOREN te HULST (Zeeland). 106
- 1876 RESTAURATIE v. h. STADHUIS te NIJMEGEN. 107
- 1877 PASTORIE van de ST. LAURENTIUSPAROCHIE te ALKMAAR. 108
- 1878 RESTAURATIE van de ACADEMIEZAAL (het Groot Auditorium) te UTRECHT (voorheen Kapittelzaal van den Dom). 109
- 1878 RESTAURATIE van den KLOOSTERGANG van den Dom te UTRECHT, onder toezicht van den Rijksopzichter KRUYF. 110
- 1879 OUDE MANNEN- EN VROUWENHUIS te LEEUWARDEN. 111
- 1879 RESTAURATIE van de KERK te SAMBEEK (N.-Brabant), onder toezicht van FRANSEN. 112
- 1880 Ontwerpen voor de RESTAURATIE der: 113  
 1894 A Groote- of ST. MICHAËLS-KERK te ZWOLLE.  
 B Groote- of ST. BAVO-KERK te HAARLEM.
- 1880 RESTAURATIE van het choor der Kerk te WOUW (Noord-Brabant), onder toezicht van FR. RAAYMAKERS. 114
- 1881 CENTR. STATIONS-GEBOUW te AMSTERDAM 115
- in gemeenschap met den architect-ingenier L. A. VAN GENDT, terwijl de uitvoering werd geleid door den ingenieur van Staatsspoorwegen, VAN ASPEREN.



ST. JACOBUSKERK TE 'S GRAVENHAGE  
MDCCCLXXV



Nadere omschrijving van dit gebouw zoude ons hier te ver voeren. Het ligt buitendien onder het bereik van de bezoekers dezer tentoonstelling. De architectuur is te beschouwen als zelfbewuste voortzetting van het algemeen karakter, dat zich in 't Rijksmuseum het eerst openbaart.

1881 KERK van den H. BONIFACIUS te LEEUWARDEN. 116

Een polygoon choor met omgangen, die in een groot netgewelf op zes zuilen rusten, aansluitende tegen een breed middenschip, vormt de hoofdkarakteristiek van het plan dezer zeer ruime kruiskerk, met slanken westelijken toren, die in zijn achtkante houtenverdieping onder de pyramidale spits herinnert aan den ouden toren van Enkhuizen.

1881 KERK van den H. VITUS te BUSSUM (provincie Utrecht). 117

Dat hier niet een meer origineel plan tot uitvoering kwam, met breed middenschip en afwisselende hoofd en tusschenpijlers, in verband met het alterneerende gewelfstelsel, is niet de voorkeur des bouwmeesters geweest, maar de kerkelijke overheid heeft in dit geval den wensch geuit, dat de Broerkerk te Zutphen als zijnde een goed type van XIVde eeuwsche parochiekerk, zoude worden gevolgd op den voet. Dit voorbeeld van bouw bleek werkelijk zoo goed te voldoen, wat economie, ruimte-verdeeling en acoustiek betreft, dat ook het stelsel van St. Vitus te Bussum, met geringe wijziging in den kapellen-aanleg en de plaatsing van den toren werd nagevolgd bij den bouw van St. Jozefskerk te Groningen, en in die te Enschede. De toren te Bussum is later gebouwd in navolging van die te Eemnes. Het toezicht werd gevoerd door FR. RAAYMAKERS.

1881 BISSCHOPPEL. GRAFKAPEL te ROERMOND. 118

1881 RESTAURATIE van de KERK te DEURNE (N.-B.). 119



ST. JACBUSKERK TE 'S GRAVENHAGE  
MDCCLXXV

1882 PASTORIE te LEEUWARDEN. 120

1882 KERK van den H. DOMINICUS te AMSTERDAM. 121

Op een terrein, ingesloten door de Spuistraat en twee nauwe stegen was een stelsel, berustend op sterk uitspringende uitwendige bouw, niet aanbevelenswaardig; door den bouw inwendig te plaatsen, het middenschip een vlakke houten zolder te geven, rustend op ijzeren boogconstructie, en alleen de zijbeuken te overwelfen is de groote ruimte overdekt, die in hoofdvormen meer overeenstemt met de oud-christelijke, dan met de middeleeuwsche basilika; ook de rood granieten gepolijste zuilen zijn bevordelijk aan dit karakter. Het middenschip heeft de aanmerkelijke breedte van 16 M. bij een hoogte van 19.30 M. De toren op zeshoekig grondplan, slechts tot dakgoots-hoogte opgetrokken, staat in den westelijken scherp hoek van 't terrein. De bouw werd met ruime middelen uitgevoerd onder leiding van A. J. JOLING als hoofdopzichter. Geheel de kerk is met gebrand glas voorzien door MACHHAUSEN te Koblenz en F. NICOLAS & ZONEN te Roermond volgens cartons van den bouwmeester. Uitwendig is de natuursteen hier voor 't eerst bij den kerkbouw in ons Vaderland door terra cotta vervangen.

1882 KERK van den H. NICOLAAS te AMSTERDAM. 122

De schuine strook gronds, die aan deze minder financieel gezegende parochie in het nieuwe stratenplan werd aangegeven, sluit met scheeve hoeken aan beide smalle zijden aan de hoofdverkeerswegen en aan de kade. Hierin vond de bouwmeester aanleiding, niet alleen het oostelijk deel van den driebeukigen zuilen-basilika, met overwelfde zijbeuken, polygon af te sluiten, maar ook het westelijk deel als een halven zeshoek met drie hoofdingangen aan te leggen. Deze kerk, die onder toezicht van P. RIJNJA werd uitgevoerd, is voorzeker wel geheel in het Oud-Hollandsch type doorgevoerd, met ronde zandstenen zuilen, toepassing van profielsteen,



WANDBESCHILDERING IN DE ST. DOMINICUSKERK TE AMSTERDAM  
MDCCCLXXXII

het houten spitsbogig tongewelf in de kap doorgevoerd, zooals we dat uit de XV eeuw zoo dikwerf vinden. De tegelbekleding der wanden waarop de kruiswegstaties zijn afgebeeld, zijn de allereerste proeven voor zulke monumentale versiering, hier in de allereenvoudigste ouderwetsche techniek van gewoon friesch aardewerk.

1882 KERK van den H. HYPPOLITUS te DELFT.

123

Ook deze blijft het oude Hollandsche type zeer nabij. Het stelsel van de oude St. Jacobskerk te Den Haag kan als uitgangspunt worden aangenomen, waarbij twee met uitspringende transepten werden aangelegd, en een kapitalen toren ten westen. Alleen de zijbeuken en het polygone priesterkoor met omgang in baksteen overwelfd; het middenschip en de dwarspenanten hebben houten tongewelf. De groote inwendige ruimte is dus zeer weinig onderbroken door betrekkelijk dunne zuilen — de vensters zijn zeer groot, het licht stroomt overvloedig toe. Met een maximum materie is hier een groote ruimte overspannen, de plattegronden duiden dit aan. De zeer groote vensters zullen, eenmaal alle met gebrand glas bezet, het overmatige licht getemperd toelaten. Ook hier is uitwendig gebruik gemaakt van terra cotta voor vensterstijlen, waterslagen, borstweringen enz. De uitvoering stond onder toezicht van J. TONNAER.

1883 RESTAURATIE v. d. O. L. VR. KERK te Maastricht, onder toezicht van J. STRIK later W. SPRENGER.

124

1884 KERK van den H. AUGUSTINUS te NIJMEGEN.

125

1885 KERK van den H. JOZEF te GRONINGEN, dit en volgende bouwwerken met medewerking van JOS. TH. J. CUYPERS voor de uitvoering.

126

1887 KERK van de Heilige MARIA MAGDALENA te AMSTERDAM,

127

Op een nagenoeg driehoekig terrein werd een kerk ontworpen, welke dit terrein bijna gansch vult, dank zij de gezwaaide richting der buitenmuren, die inwendig is opgelost. Het choor en vier polygone kapellen daarvan zijn aangelegd als in de Liebfrauen-Kirche te Trier; beide transeptarmen zijn halfzeshoekig afgesloten, terwijl de trechtervormige zijbeuken van het middenschip aansluiten aan drie zijden van den zeshoek, die als westelijke voorbouw een tweede centraalpunt aanduidt tegenover den middentoren op de kruisviering. Materialen en stelsel van den opstand zijn geheel overeenkomstig aan de boven aangeduide St. Nicolaas- en Barbarakerk. — Dank zij de routine in de uitvoering van kerkelijke baksteenbouwwerken door eene geheele familie van aannemers, die evenals onze bouwmeester uit Limburg afstamt, en in de practijk van het gewelven bouwen mitsdien zich zelve en ook anderen gevormd heeft, kon dit uitgebreide kerkgebouw, voor eene onbemiddelde volkswijk bestemd op zeer economische wijze worden uitgevoerd.

- 128 1887 PASTORIE bij de H. MARIA MAGDALENAKERK te AMSTERDAM,
- 129 1888 Ontwerp voor eene R. K. KERK te DAVOS, Zwitserland, eenige jaren later uitgevoerd door een bouwmeester ter plaatse.
- 130 1890 HAARZUYLEN'S KASTEEL v. BARON VAN ZUYLEN VAN NIJEVELT VAN DE HAAR (prov. Utrecht) gesticht in de XIIIe eeuw. — Herstelling der gedeelten uit de XIII-XVe eeuw en voltooiing der in de XVe eeuw onvoltooid gebleven gedeelten.

Omtrent dit werk, waaraan een twaalfstal jaren onafgebroken werd gearbeid, werd in verschillende tijdschriften, zoowel voor het Genootschap: Architectura et Amicitia, (Plaatwerken en Gids voor Haarzuylen's) als andere, reeds herhaalde malen mededeelingen gedaan, die het overbodig maken hier nader

daarop in te gaan. Alleen zij hier herinnerd, dat de bouwmeester een veertigjarig tijdperk van onbewuste voorbereiding achter zich had, waarin hij geen gelegenheid had gespaard om zijn kennis van de middeleeuwsche bouwkunst en kleinkunsten zoo veel mogelijk uit te breiden; hadden de kerkelijke voorwerpen daarbij wel de eerste plaats ingenomen, toch had de belangstelling zich als vanzelve ook steeds tot alle burgerlijke bouwwerken en meubels uitgestrekt.

Deze herstellingswerken zijn niet allen te beschouwen als de oplossing van archéologische vraagstukken, maar nog meer als het voldoen, in verband met de andere gegevens en overblijfselen, aan eischen van het tegenwoordige leven op eene plaats, die aan de geschiedkundige herinneringen in hoofdzaak haar belangrijkheid dankt.

$\frac{1890}{1892}$  ST. VITUS-KERK te HILVERSUM.

131

Het onderscheidend kenmerk, van de 88 M. lange kerk, is de inrichting van het 12 M. breede middenschip, overdekt met een houten tongewelf, waarin elke boogstelling beiderzijds door steekkapjes ruim verlicht kan worden.

De baksteenbouw met toepassing van zandsteen enkel voor de pijlers en kapiteelen, treedt hier eene nieuwe phase in, namelijk door gebruik van de z.g. siersteen in verschillende kleuren voor het inwendige. Het lichte rood is gebroken door geele en bruine banden; enkele gepleisterde vakken onderbreken de te groote massa kleur van den baksteen en het groen, waarmede amerikaansch grenen delen van de hoofdbeukzoldering zijn beschilderd, heeft ten doel, ook dat materiaal in natuurkleur harmonisch te doen werken.

De honderd meter hooge toren is bijzonder eenvoudig van hoofdvorm en detaillering. K. P. C. DE BAZEL hield het toezicht over de uitvoering.

$\frac{1890}{1892}$  KERK van den H. MARTINUS te GRONINGEN.

132



PARTICULIERE WOONHUIZEN IN DE VONDELSTRAAT TE AMSTERDAM  
MDCCCLXIV—MDCCCLXXXIV



Dit is minstens de derde kerk die op deze plaats verrijst. Ook de beide vorige hadden het materiaal en bouwstelsel gemeen, want zekerheid werd hiervan verkregen, toen de pijlers voor den vorigen bouw (zonder dwarspand) werden afgebroken en inwendig geprofileerde baksteen aan den dag brachten, die dus van den vorigen bouw afkomstig moest zijn. De hoofdsteunpunten werden ook ten derde male aangehouden; de buitenmuren werden over de diepte der berm naar buiten geplaatst, het choor werd verlengd. De kruisvormige basilika met ronde zandsteen zuilen, is in aansluiting met het XVe Eeuwsche bouwstelsel, ontworpen op den geometrischen grond van gelijkzijdige driehoeken. Deze werkwijze, die CUYPERS steeds volgt, (men zie de schetsen) mag hier wel worden beschouwd als een grooten waarborg dat dit gebouw, gebonden aan oude fundeeringen, een harmonisch geheel kon worden. — De indruk wordt door de bezoekers zeer geroemd. Door verschillende leerlingen van den Meester is de toepassing van een geometrisch proportiestelsel in 't algemeen en van dat der gelijkzijdige driehoeken, sedert jaren op velerlei plaatsen toegelicht en verder doorgevoerd. Hier wordt opgemerkt, dat zulk stelsel in CUYPERS werken reeds zeer vroeg verschijnt, maar steeds alleen dient om een steun voor de bepaalde afmetingen te vinden, niet om zijne maten op beperkende wijze te binden. Ook Centraal-Station en Rijks-Museum werden op zulk stelsel gecomponeerd.

- |      |   |     |
|------|---|-----|
| 1892 | RESTAURATIE van het PRIESTERCHOOR met drievoudige concha der Abdijkerk te ROLDUC (Limburg). | 133 |
| 1893 | KERK te OISTERWIJK.   | 134 |
| 1894 | KERK te NYSWILRE (Limburg) Restauratie en vergrooting.                                      | 135 |
|      | KERK te CUYK a/d Maas. Niet uitgevoerd.   | 136 |

GROVE MANOR HOTEL, LE HIGHWAY (GEORGETOWN, MARYLAND)  
ARCHITECT—MILTON C. WOOD



1864 Twintigtal PARTICULIERE WOONHUIZEN te 137  
1894 Amsterdam, in de Vondelstraat.

Het zijn deze, die de Vondelstraat gered hebben van hetsmake-looze aanzien, dat alle andere straten uit dat tijdperk eigen is. Maar hoe ongewoon de beschaafde Amsterdammers toen ter tijde (omtrent 1870) waren aan alle architectonische karakteristiek, blijkt uit het feit, dat de eerste huurder van het huis met den erker (No 36) vroeg om ontslagen te worden van de aangegane overeenkomst, omdat zijne beursvrienden dit huis, versierd met eenig beeldhouwwerk, zonderling belieften te vinden. Na ontslagen te zijn, kwam hij onder den invloed zijner familie echter weer tot een ruimer begrip en huurde het huis. Door CUYPERS werden ontworpen aan de oneven zijde de nummers 3, 5, 7 en „Café Vondel”; verder 73, 75, 77, gebouwd voor den bouwmeester zelf, en 79, aan de even zijde 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 54 en 56.

De ingebouwde hooge stoepen waren gevolg van de belemmering der bouwverordening tegenover de Amsterdamsche zede om een beneden en boveningang aan te leggen; de oplossing in de eerste villagroep ter linker hand heeft steeds ook de aandacht getrokken van reizende vreemde architecten, zooals te zien is in FELIX NARJOUX: Notes de voyages d'un architecte.

1896 KERK van het H. HART te TILBURG. 138

Zij bezit een middenschip van 14 M. breeder dan de toen in aanbouw zijnde Kathedraal te Haarlem en het ruimste baksteen kruisgewelf van ons Vaderland. Alleen de inwendig geplaatste beeren geven aan het oog de noodige massa te zien tegenover de groote overspanningen. De westelijke torenbouw, de inwendige balustraden enz. moesten achterwege blijven.

1897 KERK van het H. HART te HELMOND. 139

Meer sprekend door de slank opstijgende lijnen van de talrijke

baksteen kralen in rooden en geelen siersteen uitgevoerd, maakt deze Brabantsche kerk in vorm en materiaal eene tegenstelling met de vorige, die in weinig verfijnd materiaal is uitgevoerd met het voornemen, door latere versiering het gebouw de noodige verfijning te geven. In Helmond kon, dank zij den ruim vloeienden middelen, daaraan onmiddellijk worden gedacht. Daar zijn de meubels op dit oogenblik voor 't grootste deel reeds uitgevoerd volgens ontwerpen van den bouwmeester.

140 1900 KASTEEL TE AMERONGEN. Inwendige voltooiing.

141 1901 GROOT SEMINARIE van het Bisdom Breda te  
1906 HOEVEN.

De zeer zorgvuldige behandelde baksteenbouw geeft aan deze opsomming ook daarom een waardig slot, daar de beste materialen van onze, door CUYPERS zoo zeer voorgestane baksteen-industrie hier met veel oordeel zijn verwerkt.

142 1906 GEZANTSCHAPSGEBOUW te PEKING.





## SCHETSBOEKEN VOORNAMELIJK UIT DE JAREN 1850-70. LOSSE SCHETSEN EN STUDIES VAN REIZEN EN VOOR DE UITVOERING VAN WERKEN ✠

De waarde van DECORATIEVE STUDIES is dan alleen absoluut te beoordeelen, wanneer men de omgeving kent, waarvoor ze bestemd zijn. Op deze tentoonstelling zijn een honderdtal schetsbladen aanwezig uit de overgrootste keuze, die niet te plaatsen was. Die schetsen geven slechts onderdeelen van versieringen, die echter zeer positief in vorm en kleur zijn weergegeven. Hoe is nu de aansluiting met de omgeving verkregen? Of werd die in 's meesters werken over het hoofd gezien? Het antwoord hierop wordt gegeven door 't oordeel van een onzer meest beschaafde en ontwikkelde decorateurs, hoewel van geheel andere kunstopvatting: Het Rijksmuseum levert het bewijs, dat CUYPERS meer decorateur dan bouwmeester zoude zijn! Zulk een buitengewoon gunstig resultaat is alleen te verklaren door een bijzonder begaafd voorstellingsvermogen, gepaard aan een stelselmatige behandeling van al zijne composities zoowel in vorm als in kleur. Dank zij dat systematisch werken alleen, was het mogelijk, dat de bouwmeester gedurende 55 jaren een paar honderd artisten, beeldhouwers en schilders, zoodanig heeft geleid, dat hun werk op meer dan gewone wijze een geheel vormde met de bouwkunst, waarin het geplaatst werd.

Wat de kleur betreft, geven deze studies duidelijke aanwijzingen. Vooraleer dat een enkele toon op 't papier wordt gezet, wordt de kleurengamma vastgesteld en als eene reeks op het studieblad zelve aangeduid. Dus geen twijfel, geen beproeving van allerhande combinaties.

Een vergelijking der aanwezige kartons voor gebrandschilderde vensters zoowel als de uitgevoerde schilderwerken, van vroegeren en lateren tijd, wijzen naast dit stelselmatig gebruik van een trio van kleuren, toch op eene gestadige ontwik-





keling in gevoeligheid voor harmonische tinten. Het stelsel heeft dus 't voordeel gehad school te kunnen maken, zonder de beoefenaren te verstarren in recepten, die de ontwikkeling tegenhouden.

Tegengestelde kleuren worden steeds vast en met omzet tegenover elkander gesteld. Een ruim gebruik van witte fond en van witte en zwarte omtrekken, brengt die krasse tegenstellingen weer tot rust.

Hierin bewijst onze bouwmeester, dat hij de ondervinding van zijn vader, die in zijne latere levensjaren de schilderkunst als liefhebber beoefende, zich ten nutte heeft gemaakt, terwijl zijne twee oudere broeders zich gansch aan de schilderkunst hebben gewijd, FRANS, leerling der Antwerpsche Academie, ging op jeugdigen leeftijd naar Amerika als portretschilder, maar stierf na enkele jaren, terwijl HENRI als decoratieschilder den bouwmeester jarenlang bijstond.

Bij het zien van deze KLEURSTUDIES, kan het geen verwondering wekken te weten, dat de ontwerper steeds een groot vereerder is geweest van alle klassieke muziek; en dat hij, onder talentvolle beoefening van zang en instrument, zich zeer bijzonder gestemd voelt voor de bladen van kleurharmonie, die wij hier voor ons zien.

Als tastbaar bewijs van 't decoratief voorstellingsvermogen kan hier worden aangeteekend, dat van uit zijn atelier te Roermond, de bouwmeester alle details op ware grootte teekende in kleur voor de beschildering der R.-K. Kerk te Zevenbergen, die hij nooit had bezocht en voor het koor der kerk te Erp in N.-Brabant, waarin hij nooit den voet had gezet; de uitvoering werd trouw naar de voorbeelden gevolgd en wordt als kleurharmonie zeer geroemd. Zulk een vastheid van richting, van wil en van werk, is zeker in de moderne dagen weinig algemeen! Het is deze vastberadenheid, die aan den scheepsgezagvoerder zijn autoriteit in alle omstandigheden verzekert.

Het is de overtuiging dat in elke opmerking, door den Meester gemaakt, een of andere les gelegen is, dat ouderen en jonge-



ren gedurende meer dan een halve eeuw met geduld, de scherpe critiek hebben aangehoord, die steeds spontaan over hun werk werd uitgeoefend.

Daaruit verklaart een hunner, die ook onder talentvolle Renaissancisten had gewerkt, dat men als medewerker de leiding van den meester, het best op prijs leerde stellen!



ARTONS EN TEEKENINGEN  
OP UITVOERINGS-GROOTTE OF OP  
KLEINERE SCHAAL VOOR KERK-  
MEUBELN EN BETIMMERINGEN

JEAN LAUWERIKS teekende tusschen 1855 en 1870:  
drie Cartons Kruiswegstatiën.

Eén Ie Statie.

” Ve ”

” VIe ”

” Ie ”

” VIe ”

Drie voorstellingen uit het leven van Tobias.

Verheerlijking van Christus op den berg Tabor.

H. Willibrordus.

De geboorte van een Kind.

H. Elisabeth van Hongarije.

Christus aan het Kruis.

Kroning van Maria.

Een Christuskop, studie op doek.

MARTIN teekende tusschen 1873 en 1880:

Ie en Iie Kruiswegstatie.  
Bruiloft van Canaän.  
Abel, Melchisedech, Aaron.  
Offer van Abraham.

J. BERENS teekende tusschen 1890 tot 1907:

Offer van Melchisedech.  
Aäron en Melchisedech.  
De gast zonder bruiloftskleed.  
Saulus (H. Paulus) bekeering.  
Mozes.  
Communie H. Aloysius, Sterfbed H. Canisius.  
Voorstellingen bij de Kruisweg-Statien.  
't Verraad van Judas.  
H. Petrus trekt het zwaard.  
Christus in 't hofje van Gethsemane.  
Verschijning van Christus a. z. Moeder na de Verrijzenis.  
Verschijning van Christus aan Maria Magdalena na de Verrijzenis.  
Veroordeeling en Marteldood v. d. H. Catharina.  
Groote kleurentekening, voorstellende: Christus gezeten op den regenboog en rustende op tronen, omgeven van Engelen en Heiligen, omtrent 1860.  
Cartons van de beschildering der kerk van Veghel, Noord-Brabant.  
2 cartons H. Laurentius en H. Stephanus.  
2 „ (Glasvenster) Geboorte van Christus en Maria Boodschap.

ONTWERPEN OP EEN TIENDE DER WARE  
 ✠ GROOTTE. ✠

Teekening glasvenster, Breda.

„ Communiebank.

„ Preekstoel St. Hippolytuskerk, Delft.

Hoogaltaar, Osdorp.

„ Oisterwijk.

„ Tilburg.

Preekstoel St. Barbara-Kerk, Breda.

Teekening Eetzaal Kasteel Haarzuylen, geteekend door R.  
 v. D. PAVERT.

„ Monument Ailbertus Rolduc.

„ „ Dr Schaepman, Sem. Rijzenburg.

„ Roosvenster, Kerk Breda.

„ Transeptvenster Hippolytuskerk Delft, geteekend  
 door J. M. LAUWERIKS, omtrent 1892.

Oorspronkelijke Schetsen Kunstnijverheid.

„ „ Heraldiek.

„ „ Natuur en Decoratieve studies.

„ „ Kerkdecoratie.

„ „ van Altaren, Communiebanken,  
 Preekstoelen, Troontjes, Zetels,  
 Vaandels.

Schetsboeken, enz. enz.

De beoefening van alle ambachten en van hunne technische  
 moeielijkheden, spreekt uit de liefdevolle wijze waarop in  
 de hierboven aangeduide bladen verschillende constructieve  
 onderdeelen zijn geteekend. Kladwerk bestaat voor den  
 meester niet, elke teekening, elk blaadje papier wordt als  
 met onderscheiding behandeld.

## FIGUREN EN GROEPEN IN GIPS



GEMODELLEERD DOOR JEAN LAUWERIKS VANAF  
HET JAAR 1860

- 1 Ignatius v. Loyola.
- 2 Kloosterling.
- 3 Kardinaal Bonaventura.
- 4 Franciscus Xaverius.
- 5 H. Rochus.
- 6 H. Johannes Nepomucenus.
- 7 Gelukzalige Bergmans.
- 8 Verloren Zoon.
- 9 Camillus de Sellis (stichter van het Roode Kruis).
- 10 H. Aloysius.
- 11 H. Franciscus van Assisie.
- 12-14 Groep processie mannen voor het hoofdaltaar van St. Catharina kerk te Eindhoven.
- 15-17 Groep processie vrouwen.
- 18 Altaar te Schiedam in de kerk van O. L. Vrouw van den H. Rozenkrans.
- 19 Altaar.
- 20 Groep van den marteldood der H. Caecilia.
- 21-26 Engelfiguurtjes voor de Communiciebank der kerk van den H. Rozenkrans te Schiedam.
- 27 H. Lucas, Evangelist.
- 28 H. Marcus, Evangelist.
- 29 H. Joannes, Evangelist.

Voorstelling Doop van Christus.	30-32
Kleinere Beeldje.	33-38
Paneelvullingen met afbeeldingen van Satan en de Hoofdzonden, Kraagsteen.	39-45

#### DOOR RAMBOUT WERDEN GEMODELLEERD.

De Bruiloft van Canaän.	46
-------------------------	----

#### DOOR J. GEELLEN WERDEN GEMODELLEERD.

H. Hart, Christus, hoog 0.63.	47
H. Alphonsus.	48
H. Petrus.	49
H. Paulus (model voor eene XV-Eeuwsche Kerk) Utrecht, niet uitgevoerd.	50
Laatste Avondmaal.	51
Maria, als O. L. Vr. van het H. Hart.	52
Christus (H. Hart).	53
H. Cornelius.	54
H. Joseph.	55
Christus.	56
Opoffering van Isaäk (groep)	57
H. Joseph, hoog 0.90 M.	58
Tweede Statie van den kruisweg.	59

#### DOOR CAPIAU WERDEN TUSSCHEN 1892 EN 1907 GEMODELLEERD.

Drie groepen voor het monument van Nassau te Breda, intocht van Graaf van Nassau.	60-62
Trouw van den H. Joseph.	63
Vlucht naar Egypte.	64

- 65 H. Franciscus van Sales.  
 66 H. Arnoldus.  
 67 Boekel van Zuylen (van Haanzuylen).  
 68-70 Evangelistenfiguren op de kruispijlers onder den middentoren van St. Willibrorduskerk te Amsterdam.  
 71 Deur Tabernakelkast (Erp) gegoten in brons.  
 72 Groep Haanzuylen (vormt DANS).  
 73 " " Schakers Hal.  
 74 Groep hoofdaltaar, Tilburg.  
 75-77 Beeldje schoorsteen Haanzuylen (ridderzaal).  
 78-85 " " Feestzaal schoorsteen (Haanzuylen.)  
 86 Druipsteen Gallery (Haanzuylen) de mensch heeft de heerschappij over de dieren).  
 87 Haat en nijd.  
 88 Gierigheid.  
 89 Deugd en Ijdelheid.  
 90 Vrijheid.  
 91 Vrijgevigheid.  
 92 Gerechtigheid.  
 93 Ridder.  
 94 Leeuw van de trap (hoofdingang Haanzuylen).  
 95-98 Allegorische figuren voor het voetstuk van het Vondelmonument te Amsterdam 1865.

TUSSCHEN 1895 EN 1907 WERDEN DOOR MAESSEN GEMODELLEERD.

- 99 Schout bij Nacht in de Hal van Haanzuylen.  
 100 Steven van Zuylen in de " " "  
 101 " " " huisvrouw (Hal van Haanzuylen).  
 102 Godschalk van Woerden (Hal van Haanzuylen).

- Groepen in de borstwering van de Hal van Haarzuylen, voorstellende middeleeuwsche spelen, prijschieten, jacht, tournooi, blinddoeken. 103-106
- Christuskop studie. 107
- Groep (Communiebank Oosterhout). 108
- De volgende ornamenten zijn afgedrukt van de oorspronkelijke werken, gesneden in eiken hout, naar teekeningen van DR CUIJPERS.
- Ornament Hoofdaltaar Dominicuskerk Amsterdam. 109-112
- Blinden in de Ridderzaal van het kasteel Haarzuylen. 113-116
- Kraagsteen (hoek Hoofdtrap Haarzuylen). 117
- Stutbalk Arcade Hal van Haarzuylen. 118-119
- Deventer Tapijt met symbolische voorstellingen uit de kapel van het Juvenaat der E. E. P. P. Redemptoristen te Roermond. Symboliek van E. P. KRONENBURG, werkteekeningen uitgevoerd door A. HERMANS, te Roermond. 1902—1904. 120

AMSTERDAM, MEI 1907.

TH.

# ALBERTS & KLUFT

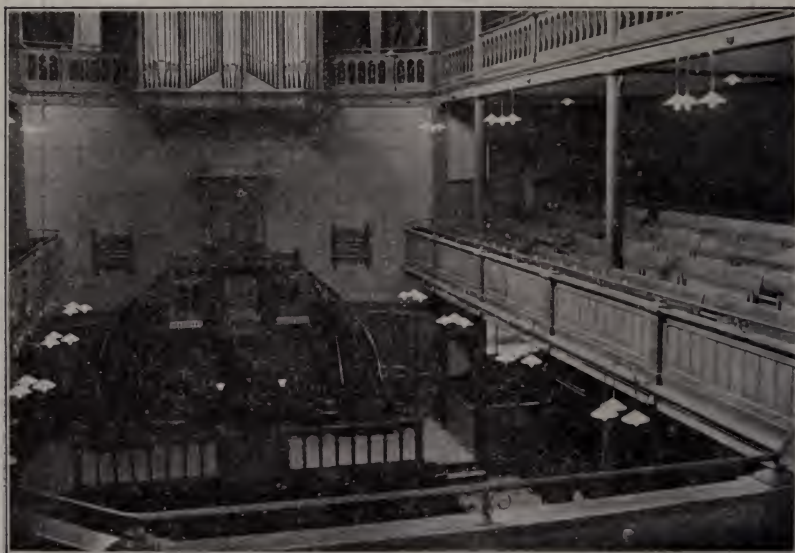
ELECTRO-TECHNISCHE

===== FABRIEK =====

AMSTERDAM

(23)

RINGLAAN 4 & 6 — TEL. INTERC. 1391



GEDEELTE EENER KERK TE AMSTERDAM, ELECTRISCH  
VERLICHT MET CIRCA 200 OSMIUM-LAMPEN

**BESTEKKEN** worden fraai, vlug  
en billijk geleverd

door de Electriche Drukkerij: 't Kasteel van Aemstel  
Nieuwe Zijds Voorburgwal 69-73 — Telephoon 812



AMSTERDAMSCHĒ JALOUZIEËNFABRIEK  
 SPUISTRAAT 246/250, — — — — — AMSTERDAM.

==== J. F. KRÖNER & ZONEN, ====

(37)

HOFLEVERANCIERS VAN H. M. DE KONINGIN EN H. M. DE KONINGIN-MOEDER.



Oudste Firma dezer Branche in Nederland.



— WETTIG GEDEPONEERD FABRIEK-MERK, —

Leveren op keur tegen scherp concurrerende prijzen  
per spoor of schip:

PRIMA WITTE, CRÉME, GELE,  
LICHT- EN DONKERE-LEER-KLEURIGE  
EN ROODE VERBLENDSTEENEN

Heeren Architecten en Aannemers worden tot  
een bezoek onzer fabrieken beleefd uitgenoodigd.

Tot en met 1906  
meer dan 1100 stuks schoorsteenen geleverd.

# NIEUW PROCÉDÉ!!

Het MATTE KUNSTDRUKPAPIER,  
 waarop dit werk is gedrukt, werd geleverd door de firma <sup>(8)</sup> ✠

— C. G. A. CORVEY —

Telefoon 585 — KEIZERSGRACHT 285, AMSTERDAM

**REUSER & Co**  
**BOGAERTSTR. 3**  
**ROTTERDAM.**



**NIEUWSTE EN BESTE LUCHTGASAPPARAAT**

ZONDER · REGULEERING  
 ZONDER · VOORWARMEN  
 ZONDER · TOEZICHT  
 GEEN · VERHOOGING · VAN  
 ASSURANTIE PREMIE  
 VOLDOET · AAN ALLE · EISCHEN  
 IS · ABSOLUUT · GEVAARLOOS  
 EN · HET · VOORDEELIGST · IN · GEBRUIK ·

ZOOVEL · VOOR · VERLICHTING · ALS · VOOR · BEDRYFSKRACHT

(7)

DE ELECTRICHE DRUKKERIJ ○ ○ ○ ○ ○  
 „T KASTEEL VAN AEMSTEL”  
 N. Z. VOORBURGWAL 69—73, IS INGERICHT  
 VOOR MODERN, ARTISTIEK, SMAAKVOL  
 DRUKWERK, VOOR ALLE BEHOEFTEEN

GROENEVELD,  
VAN DER POLL & Co.

HEERENGRACHT 467, AMSTERDAM.

— OPGERICHT 1887 —

TELEFOONNUMMER 2078.

SPECIALITEIT —————

ELECTRISCH

— LICHT- —

INSTALLATIËN

— VAN ELKEN OMVANG —

ELECTRO-MOTOREN

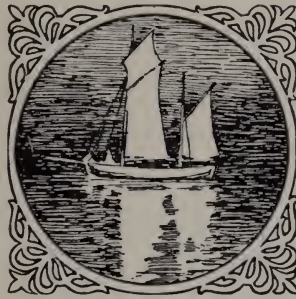
INAANSLUITING OP GEMEENTE-

EN PARTICULIERE NETTEN

HEYSTEE, SMIT & Co.

— AMSTERDAM —

Wand- en Vloertegels



TEGELTABLEAUX

GROOTE SORTEERING IN TEGELS VOOR

— Muurbekleding en —

Vloerbedekking in Kerken

M. VAN ESSEN  
 METAALHANDEL  
 PRINSENGRACHT 474 — AMSTERDAM

MAGAZIJN VAN ZINK, LOOD, TIN EN KOPER  
 IN BLADEN, BUIZEN EN DRAAD

SPECIAL ADRES VOOR VIERKANTE  
 ZESKANTE EN VER-  
 DERE SOORTEN PROFIEL KOPEREN BUIZEN EN STAVEN  
 (48)

GEVLOCHTEN GAAS EN GEPER-  
 FOREERD KOPER, IJZER EN ZINK

„OTIS”  
 ELECTRISCHE EN  
 HYDRAULISCHE  
 LIFTEN

(47)

FRED. STIELTJES & Co.  
 KEIZERSGRACHT 745, AMSTERDAM

UITGAVEN VAN W. VERSLUYS TE AMSTERDAM  
**MODERNE KUNSTWERKEN**

===== ONDER REDACTIE VAN H. P. BREMMER =====

Maandelijks verschijnt eene aflevering, bevattende 8 Platen in Lichtdruk naar Schilderijen, Teekeningen en Beeldhouwwerken van af het begin der 19e Eeuw.

PRIJS PER JAARGANG *f* 12.—; LOSSE AFLEVERINGEN *f* 1 50

□ □ □

**DELFTSCH AARDEWERK**

===== ONDER REDACTIE VAN H. P. BREMMER =====

Maandelijks verschijnt eene aflevering, bevattende 10 afbeeldingen in Lichtdruk.

PRIJS PER JAARGANG *f* 15.—; LOSSE AFLEVERINGEN *f* 1 75

(1)

□ □ □

===== **BOSBOOM-ALBUM** =====

70 Teekeningen en Studies uit de Verzameling H. W. MESDAG

PRIJS *f* 15.—



**HOUTEN PARKETVLOEREN**  
**FIJNE ENGELSCH EN DUISCH**

===== **KOPER- EN IJZERWAREN** =====

**W. F. WEIJNTJES**

SINGEL 456, AMSTERDAM. TEL. 4235

(24)



GESMEED · IJZEREN · FONTEIN  
OP · HET · BINNENHOF :: DEN · HAAG

— ONTWERPEN —  
DR P. J. H.

— DOOR —  
CUYPERS

— VERVAARDIGD —  
SCHIEDAMSCHE  
EN MACH. FABRIEK

— — DOOR DE — —  
KUNSTSMEDERIJ  
v/h G. J. VINCENT & Co

OPGERICHT 1836

— DIRECTEUR: —

— SCHIEDAM —  
FRITS M. BFUKERS





TELEPHOON No 2981

**E. F. APOL**

LOODGIETER

EN

(2) ZINKWERKER

HUIDENSTRAAT 13

**AMSTERDAM**

AANLEG VAN GAS- EN  
— WATERLEIDING —

MAGAZIJN VAN BADEN,  
GEIJERS, CLOSETS, ELEC-  
TRISCHE EN LUCHTDruk-  
SCHELLEN, SPREEKBUIZEN,  
WATERLEIDING-ARTIKELN  
— GAS-ORNAMENTEN —

TELEPHOON 7515

**ZWEEDSCHE  
VLOERBEDEKING**

WOLGENS SYSTEEM  
**SCHERJA**  
GEDEPONEERD  
FABRIEKSMERK

**AMSTERDAM**  
SPUISTRAAT 107  
WFM DE BUY WENNIGER




TELEPHOON 7515

(13)

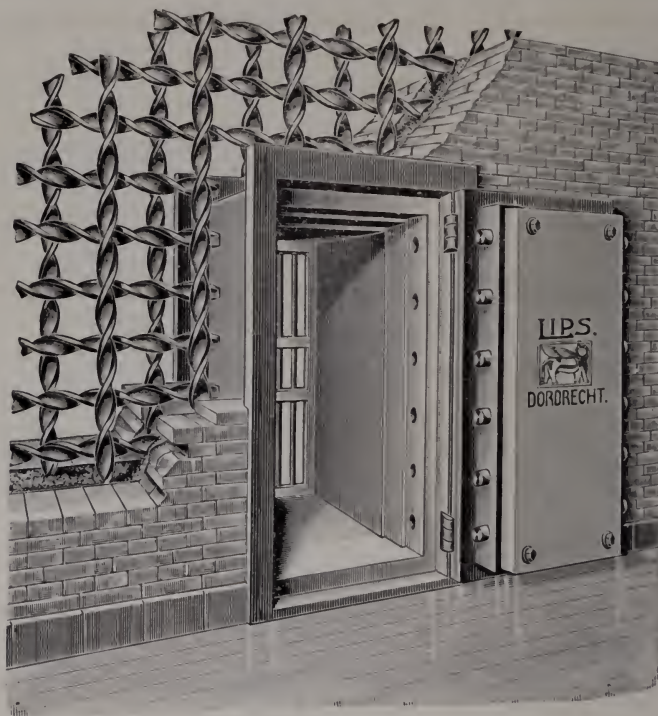
**KON. NED. FABRIEK VAN  
MUZIEKINSTRUMENTEN  
M. J. H. KESSELS — TILBURG**

FILIAAL:

N. Z. Voorburgwal 119 — Amsterdam

(19) **PIANINO'S, VLEUGELS**   
**EN ORGELS IN ALLE**   
**STIJLEN EN PRIJZEN** 

AANBEVELEND: **JOH. F. BENS DORP.**



# LIPS'



## BRANDKASTENFABRIEK

■ DORDRECHT ■

(3)

Brandkasten ■ Kluisdeuren ■ Pantser-  
kamers ■ Safe-deposit-inrichtingen

■ Veiligheids-sloten ■

# AMERICAN HOTEL PENSION, CAFÉ, RESTAURANT

ZALEN VOOR DINERS ENZ. CENTRALE VERWARMING  
ELECTRISCHE VERLICHTING □ LIFT □ OMNIBUS

A. W. VOLMER, DIR.

(15)

= A. J. J. VOS =  
PAPIERFABRIKANT  
WADDINGSVEEN  
ADRES: TURFMARKT. GOUDA

H.H. Architecten! (34)

Verzuimt niet in Uwe bestekken de bepaling te maken, dat de behanger het linnen moet beplakken met WADDINGSVEENSCH GRONDPAPIER. Dit oud-Hollandsch geschept papier, is zeer sterk, verbindt zich zoodanig met het linnen dat het behang gespannen blijft en het behoedt voor loslaten en scheuren. Bovendien is de verhooging van prijs zeer gering. Mijn naam als watermerk waarborgt U de echtheid. MONSTERS OP AANVRAAG □ GRATIS EN FRANCO. □

LEVERING EN  
BEWERKING

□ VAN ALLE □  
STEENSOORTEN

J. RINSE JR.

AMSTERDAM

TELEFOONNUMMER 1917

□ KANTOOR □

OUDE SCHANS 32

OUDER-AMSTEL

TELEFOONNUMMER 3310

MACHINALE (35) □

□ WERKPLAATSEN

GRANIET, BEHAKTEN  
GEPOLIJS. — NOORSCH EN  
ZWEEDSCH MARMER —  
KLEBERSTEEN - DOLOMIET.

## JOSEPH-STIENON-COLLART

(KAPELLERPOORT) — MAASTRICHTERWEG 5-7

ROERMOND

HARDSTEEN-, ZANDSTEEN- EN MARMERWERKEN,  
GRAFMONUMENTEN, SCHOORSTEENMANTELS, MARMEREN,  
MOZAIEK- EN CÉRAMIQUE VLOERTEGELS, SPECIALITEIT IN  
VLOERTEGELS VOOR KERKEN, KOREN EN GESTICHTEN.

DAKLEIËN — MUURBEKLEEDING

(33)

F. STOLTZENBERG & Co. — ROERMOND.  
ATELIER VOOR CHRISTELIJKE KUNST

Kerkmeubelen, Beelden, Kerkschilderingen,  
(51) Kerksieraden, Kunstnaaldwerk, Gewaden, Vanen,  
Goud- en Zilverwerken, Koperwerken, enz. enz.

VERTEGENWOORDIGER TE AMSTERDAM:  
J. WENNEN-VINKESTEIJN - SPUISTRAAT 244

A. C. M. VAN ETTEN, INGENIEUR  
:- Groeneburgwal 44, Amsterdam :-

	(49) CENTRALE VERWARMING	
	☐☐ VENTILATIE ☐☐	
	WARMWATERVERZORGING	

C. F. ROOS & Co.

ROKIN 7, AMSTERDAM

:: KUNST- ::  
VEILINGEN

(52) VAN

MODERNE EN OUDE SCHILDERIJEN  
TEEKENINGEN, ANTIQUITEITEN,  
ANTIEKE MEUBELN, GOUD, ZILVER,  
PARELEN ENZ. ENZ.





TAPIJTMAGAZIJN

GEBR. FORMA

UTRECHTSCHestr. 85

TELEFOONNUMMER 2940

STOFFEERDERIJ

BEHANGERIJ

MOQUETTE- (43) ✠

✠ AXMINSTER- ✠

✠ EN BOUCLÉ-

TAPIJTEN

PARQUET- EN MODERNE PATRONEN

INLAID LINOLEUM

MATRAS- EN GEAPPLICEERDE

LINNEN SCHUIFGORDIJNEN

==== MODERNE =====

MEUBILEER-INRICHTING

# BADINRICHTING

::: MET OVERDEKT :::

## ZWEMBASSIN

::: HEILIGENWEG 19 :::

Geopend van 's morgens 7 tot 's av. 6 uur



(22)

Prospectussen voor abonnement enz.  
gratis aan de Cassa verkrijgbaar



F. A. SCHLÜTER  
 GOUD, ZILVER, DIAMANT-  
 WERKEN EN HORLOGES

VIJZELGRACHT 41 TEL. 6687

DAPPERSTRAAT 42 TEL. 7546

KINKERSTRAAT 4

SPECIALITEIT : MONTEEREN,  
 ZETTEN EN VERZETTEN VAN DIA-  
 MANT EN ANDERE GESTEENTEN

(29) ARTISTIEKE AFWERKING  
 CONCURREERENDE PRIJZEN

STEEDS GROOTE KEUZE VERLO-  
 VINGS- EN TROUWRINGEN ALSMEDE  
 TAFELZILVER VAN ELK GEWICHT





MASSIEF EIKEN, MOQUETTE  
BERKLEEDING *f* 40.—

MEUBELFABRIEK  
„DE PHOENIX”

234 SPUISTRAAT  
76 DAMRAK ✠  
AMSTERDAM

==== FABRIEK ====  
LOOIERSGRACHT 43

MODERNE <sup>(40)</sup> ✠  
MEUBILEERING

PRIJS-COURANT GRATIS  
TELEPHOONNUMMER 3978

Ateliers voor Kerkelijke Kunst

- - - - H. Hermin - - - -

Gewaden — Vanen — Baldakijns

Wapens — Tapijten — Gordijnen

Randversieringen - - - - -

- - Koper- en Zilverwerken

Den Haag - - - Willemstraat

(41)



**P. Rijnja** Intercomm. Telefoon 5079  
Reguliersgr. 134, Amsterdam

. . . . . **Lichtdruk-Inrichting** . . . . .  
speciaal ten dienste van Bureaux voor Bomu- en Werktuigkunde  
(46)  
. . . . . **Levering van Teekenbehoeften** . . . . .

J.  
J.  
B  
A  
K  
K  
E  
R

**NEDERLANDSCHE**

*Machtinge-olie,  
Wagensmeer  
Vaseline,*

c.a.



**ROTTERDAM**

**SCHIE STRAAT 10-12**  
bij de SCHIEKADE.

**OLIE-EN SMEERFABRIEK**

R  
O  
T  
T  
E  
R  
D  
A  
M

(45)

DE ELECTRISCHE DRUKKERIJ o o o o o  
„'T KASTEEL VAN AEMSTEL"  
N. Z. VOORBURG WAL 69—73, IS INGERICHT  
VOOR MODERN, ARTISTIEK, SMAAKVOL  
DRUKWERK, VOOR ALLE BEHOEFTE

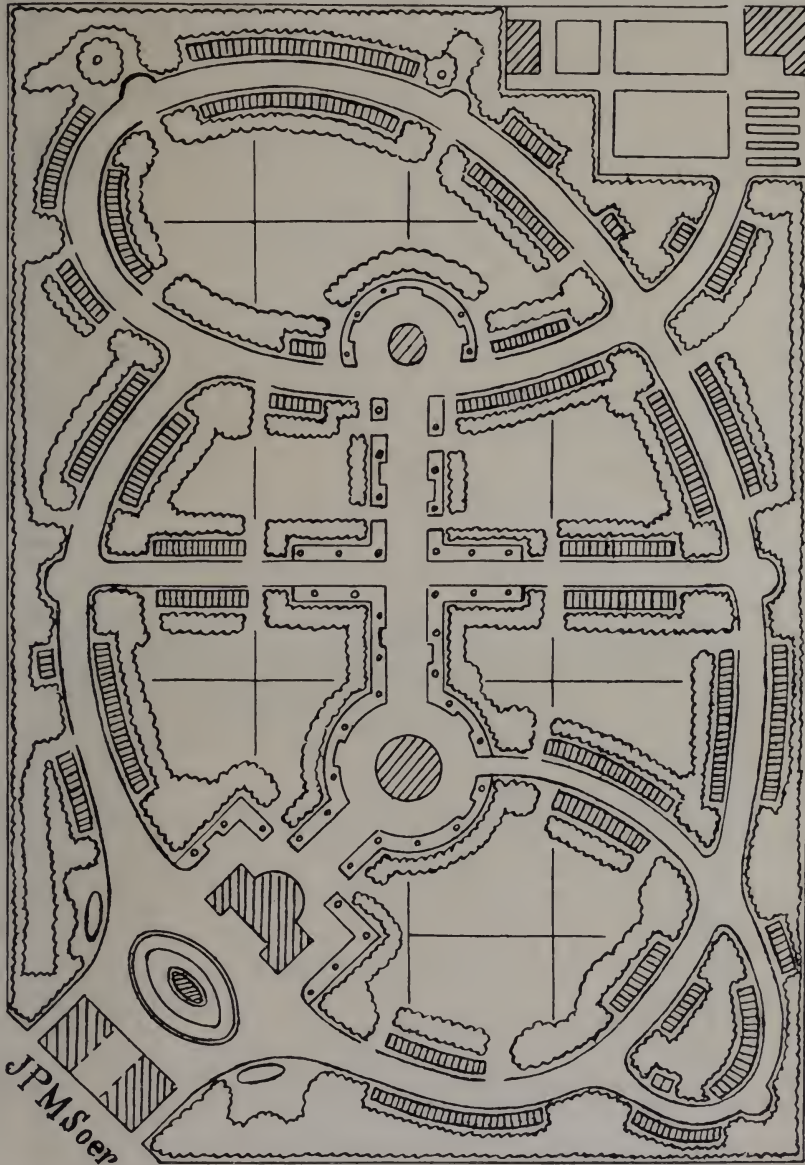


I. BEEN  
 NEDERLANDSCHE  
 STOFFEER INRICHTING  
 BEULING STRAAT.  
 TE AMSTERDAM



LEVERING VAN GESTOFFEERDE  
 SALON-HUIS-EET EN SLAAPKA-  
 MER-ZITMEUBELN. GESTOF-  
 FEERDE KANTOOR-KERK-MUZE-  
 UM-SOCIETEIT EN KOFFIEHUIS-  
 MEUBELN. SPRINGVEE-  
 REN-PAARDEHAAR EN KAPOK-MA-  
 TRASSEN. OPMAKEN VAN OUDE  
 ZITMEUBELN. TEEKENINGEN  
 EN PHOTO'S OP ZICHT. VERZEN-  
 DING NAAR ALLE PLAATSEN

## ONTWERP VOOR EEN KERKHOF (1:1500) VAN



ARCH.-PAYSAGISTE, LANGE HEZELSTRAAT 33 — NIJMEGEN



Van groot practisch nut voor  
H. H. ARCHITECTEN en  
BOUWKUNDIGEN is het

## LETTERBOEK

□ VOOR DEN □

## TEEKENAAR EN AMBACHTSMAN

□ DOOR (17)

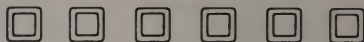
K. VAN LEEUWEN

Leeraar M. O. M<sup>1</sup> en M<sup>2</sup>

50 Platen, obl.-form. 37 × 30 cM.  
in kleurendruk en lichtdruk, in  
stevige Portefeuille en met Index.

PRIJS SLECHTS *f* 3.75.

Uitgaaft van G. SCHREUDERS  
te B e n n e k o m (Gelderland).



✠ ATELIERS ✠

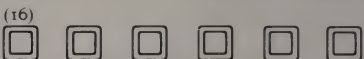
„ECCLES. - ART.”

✠ HAARLEM ✠

TEGENOVER HET BIS-  
SCHOPPELIJK MUSEUM

KUNST-METAAL-  
B E W E R K I N G

ONDER LEIDING VAN  
GUSTAAF V. KALCKEN



# 'T BINNENHUIS

INRICHTING TOT MEUBILEERING  
EN VERSIERING VAN DE WONING

RAADHUISSTRAAT 48—50

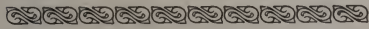
AFDEELING WONING-INRICHTING

✠ ROKIN 120 ✠

AFD. KLEINE GEBRUIKSVoorwerpen

(30)

HET TWEEDE TENTOONSTELLINGS-GEBOUW  
RAADHUISSTRAAT 48—50 IS 30 MEI L.L. GEOPEND



W.C.ROOTH JR. & CO.

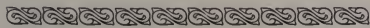
SAINITAIRE  
VLOEREN

ZONDER NADEN

ISOLEERING MET KURK,  
TEGEN TOCHT, WARMTE,  
KOUDE EN GELUID

SINGEL 322 (44) □□

GOVERT FLINCKSTR. 110



NEW HUDSON  
RIJWIELEN

1<sup>ER</sup> KL. ENGELSCH FABR.

STALLING VOOR

100 RIJWIELEN

REPARATIE-

INRICHTING

SAM. V/D MARK

WANNINGSTR. 2

TELEFOONNUMMER 6869

(39)

(42)





□□ Grand □□  
Café-Restaurant  
„Parkzicht”

Dir. L. W. SPENGLER

Zalen voor Vergaderingen  
Partijen — Diners, enz.

9 Kegelbanen — 7 Biljards

(25)

Telefoon 1481 Stadhouderskade 25



Jan Hamer & C<sup>o</sup>

FREDERIKSPLEIN

6 & 8

AMSTERDAM

Electrische,  
Hydraulische,  
Transmissie  
EN HAND-

(54)

VEILIGHEIDSLIFTEN 2000 REFERENTIES

VAN DEN BERG & Co.

Prins Hendrikkade 163-164, Amsterdam

GROOTSTE SORTEERING IN

**SANITAIRE ARTIKELEN**

in de nieuwste toepassingen

„Califont” Warmwatertoestellen met Automaat.

NIEUWSTE TOEPASSING VOOR

WARMWATERVOORZIENING

:- DOOR HET GEHEELE HUIS :-

NAAR BADKUIP, WASCHTAFEL ENZ.

**„LIGHTNING“ GEYSERS**

Porceleinen Badkuipen en

Amerikaansche geëmailleerde Badkuipen

„Twyfords”-aardewerk en

<sup>50</sup> „Twyfords”-„Adamant-”

:- verglaasde vuurklei :-

ORNAMENTEN VOOR ELECTRISCH LICHT.

HUISTELEFOONS IN DE NIEUWSTE CONSTRUCTIE

VERSCHILLENDE MODELLEN ZIJN IN ONZE

MONSTERKAMERS OPGESTELD

EN IN WERKING TE ZIEN

van 's morgens tien uur tot 's middags vijf uur.

AMSTERDAMSCHE FABRIEK VAN  
 CEMENT WERKEN SYSTEEM  
 — IJZER MONIER

Groote Wittenburgerstraat 108,

✠

A M S T E R D A M

✠

BRUGGEN, TUNNELS, DUIKERS, PAKHUIZEN

(55)

SILO's, FUNDEERINGPLATEN

WATERDICHTTE KELDERS

BRANDKLUIZEN, VLOEREN

TRAPPEN, DAKEN, KADEMUREN EN STEIGERS

FIRMA J. M. DE VRIES

GELDERSCHEKADE 90—92

TEL. 606. — AMSTERDAM.

HANG- EN SLUITWERKEN

☐☐ IN DIVERSE STIJLEN ☐☐



FRAAIE COLLECTIE  
RIJTUIGEN  
OP GUMMIBANDEN  
H. H. EVERHARD  
STALLING VOOR  
AUTOMOBIELEN  
Van Baerlestraat

===== 60-62 =====

(14)

BIJ HET STEDELIJK MUSEUM

Gabriel Metsustraat

===== 2-4-6 =====

TELEPHOON No 1197

TELEPHOON 2807



(5) TELEPHOON 2807

C. ALBERTS & ZOON

AANNEMERS

OPGERICHT 1863

BERGPLAATS EN TIMMERFABRIEK:

RINGDIJK No 49

KANTOOR : RINGKADE 13

TEL. 4252 □ — □ — □ 4252 TEL.

(18)

# FIRMA F. ZEILINGA.

OPGERICHT 1839. — TELEPHOONNUMMER 1709.  
Zeilmakerij, Dekkleedenfabriek, Waterdicht Zeildoek.  
DEKKLEEDEN, TENTEN EN VLAGGEN TE HUUR.

BILLIJKE CONDITIËN.

(4) AMSTERDAM. — BINNENKANT 37.

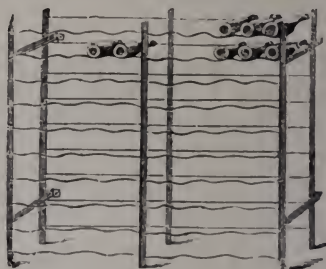


FOTOGRAFIE -  
TOESTELLEN  
EN BENODIGDHEDEN  
IVENS & C<sup>o</sup>  
GROOTSTE MAGAZIËN  
IN DEZE BRANCHE  
IN NEDERLAND  
NIJMEGEN — AMSTERDAM  
GRONINGEN — DEN HAAG



(11)

==== IJZEREN ====  
FLESSCHENREKKEN  
TOT BERGING VAN  
WIJNEN MET EN ZONDER  
AFSLUITING ✠



(31)

□ □ □ □

## FLAMENT & C<sup>o</sup>.

AMSTERDAM — 9 HALVEMAANSTEEG  
SPECIALITEITEN VOOR KOFFIEHUIS-INSTALLATIËN  
PRIJSCOURANT MET AFMETINGEN WORDT OP AANVRAAG  
□ TOEGEZONDEN □

Origineele Otto<sup>(58)</sup> Zuiggas, Stadsgas,  
 Petroleum- en Benzine-Motoren.  
 DRUKKRACHT voor ELECTR. INSTALL. POMPEN en LIFTEN.  
 Filiale AMSTERDAM: 16 Reguliersbreestraat.  
 GASMOTOREN FABR. DEUTZ. - TELEFOON 770.

J. M. BAAY — MAKELAAR

✠ (26) TELEPHOON 4391 ✠

ASSURANTIËN — HYPOTHEKEN

✠ ADMINISTRATIE, ENZ. ✠

SINGEL BIJ DE VIJZELSTRAAT 554

ELECTRO-TECHNISCH BUREAU

BUENINCK & BLOEM

AMSTEL 16 — TELEPHOON 5698

===== AANLEG VAN =====

ELECTRISCH LICHT- EN  
 KRACHT-INSTALLATIES

✠ (53) VOOR ✠

FABRIEKEN, KERKEN, GEBOUWEN, WINKELS

ADVIEZEN EN KOSTENBEGROOTINGEN WORDEN

✠ GRATIS VERSTREKT ✠

VERHUUR-  
INRICHTING

□ VAN □

LUXE-AUTO-  
MOBIELEN  
W. AMELOW

DA COSTAKADE 134

□ TEL. 7768 □

AMSTERDAM

SPECIALITEIT IN  
EIGENGEMAAKTE  
Strijk-Instrumenten

en Strijkstokken

GROOTE SORTEERING  
ECHT ITALIAANSCH

≡ VIOLEN ≡

<sup>(10)</sup>  
K. VANDER MEER &

VAN ROOSMALEN

V. BAERLESTRAAT 94

GEVESTIGD ROELOF HARTSTRAAT 164.

SIGARENMAGAZIJN

≡ C. V. D. BERG. ≡

UITSLUITEND VOORRADIG EERSTE KLASSE MERKEN ALS

SABROSA - EL LEO - EL COMERCIO,

GOLDEN STAR - BOCK - KLEINE

BANKJES, ENZ. □ □ □ □ □ □ □

<sup>(12)</sup>

FRANSCH, RUSSISCH, TURKSCH CIGARETTEN EN TABAK.

TELEFOON 7772, VOOR CLIËNTEELE  
STEEDS DISPONIBEL.

WIJ CONCURREEREN ALLEEN  
✠ MET DE QUALITEIT ✠

L. S. ✠

HIERMEDE HEBBEN WIJ DE EER U MEDE TE DEELEN, DAT ONZE PRIJZEN ZIJN ALS VOLGT:  
VOLLE MELK.  $f$  0.10 P. LITER

" " (IN REFORMFL.) " 0.10 " "

" " " " " 0.06 "  $\frac{1}{2}$  "

GEPASTEURISEERDE VOLLE MELK  $f$  0.11 PER LITERFLESCH

(38) " " " " (ZOOGENAAMDE  $\frac{8}{10}$  " FLESCH)  
 $f$  0.06 P.  $\frac{1}{2}$  L.FLESCH

KARNEMELK  $f$  0.05 P. LITER

BOTER (ONDER RIJKSCONTROLE) MARKTPRIJS  
ROOM  $f$  0.80 — SLAGROOM  $f$  1.20 PER LITER

IS DE EERSTE MELKINRICHTING HIER TER  
STEDE WAAR KEFIR-MELK GELEVERD WORDT

DE MELK STAAT ONDER CONTROLE VAN DR. VAN  
HAMEL ROOS EN HARMENS, HET VEE ONDER TOEZICHT  
VAN DEN RIJKS- EN DISTRICTS-VEEARTS HS. VAN DER  
LINDEN EN DE BOTER ONDER RIJKSCONTROLE

ONS VOORTDUREND AANBEVELEND, HOOGACHTEND

NAAML. VENN. MELKINRICHTING

„DE NIJVERHEID”

A. J. v. D. VELDT, DIRECTEUR

REGULIERSDWARSSTRAAT 52-54

TELEPHOONNUMMER 4790

# OUDE ARCHIEVEN KANTOORBOEKEN

ENZ. =====

WILT GIJ ZEKERHEID HEBBEN,  
DAT UWE OUDE KANTOOR-  
BOEKEN, BRIEVEN, ACTEN,  
ENZ. GOED EN ZEKER WORDEN  
VERNIETIGD EN DAT U BOVEN-  
DIEN DEN HOOGSTEN PRIJS  
DAARVOOR ONTVANGT? VER-  
KOOPT DEZELVE DAN BIJ =====

## HARTOG LIERENS

### RAAMGRACHT 24—26

BIJ DE ZWANENBURGWAL



AMSTERDAM

TELEPHOON INTER-

COMMUNAAL No 3329

GROOTE EN KLEINE HOEVEEL-

HEDEN WORDEN KOSTELOOS

VAN HUIS GEHAALD EN =====

MACHINAAL VERNIETIGD.





ELECTRISCHE  
DRUKKERIJ  
T KASTEEL  
VAN AMSTEL